

ELITE LOCALE ȘI CENTRE DE PUTERE ÎN BANAT (SFÂRȘITUL SECOLULUI AL IX-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XI-LEA)

SILVIU OȚA*

LOCAL ELITES AND CENTRES OF POWER IN BANAT (LATE IXTH – EARLY XITH CENTURIES)

ABSTRACT: *Between the fall of the Second Avar Khaganate, at the beginning of the 9th century and the arrival of the Hungarians and their satellites in the 30's of the 10th century, the local society from the area between Mureș and Tisza rivers, the Danube and the Carpathians experienced some significant social and political changes. Both written sources and numismatic or archaeological information were taken into account and corroborated in order to identify some possible centres of power and local elites, and to detect their specific features too.*

Some changes which can be registered especially when analyzing the funerary discoveries took place starting with the fourth decade of the 10th century, due to the penetration, even if sporadic, of some groups of population from Pannonia into the plains areas of the Banat. The above mentioned changes indicate the emergence of new local elite with rather military character. The eastern mountain region, belonging to the First Bulgarian Czarism, did not experience major changes, at least from this point of view.

KEYWORDS: *settlements, cemetery, jewelries, fortifications, weapons, pottery.*

REZUMAT: *Între căderea celui de-al doilea khaganat avar, la începutul secolului al IX-lea, și pătrunderea ungurilor și a sateliților lor în anii '30 ai secolului al X-lea, societatea locală din spațiul cuprins între Mureș-Tisa Dunăre și Munții Carpați a cunoscut câteva transformări sociale și politice relativ importante. Pentru abordarea acestui subiect am avut în vedere atât informația scrisă, cea numismatică și cea arheologică. Coroborarea lor duce la identificarea unor posibile centre de putere și elite locale, precum și la identificarea specificului lor.*

Din deceniul al patrulea al secolului al X-lea, prin pătrunderea fie și sporadică a unor grupe de populație dinspre Pannonia în zona de câmpie a Banatului, au avut loc unele transformări, identificabile în special la nivelul descoperirilor funerare, care indică apariția unei noi elite locale al cărei caracter este mai degrabă unul militar. În spațiul montan din estul regiunii, aparținător primului Țarat Bulgar, nu a suferit transformări importante din acest punct de vedere.

CUVINTE-CHEIE: *așezări, necropole, podoabe, fortificații, arme, ceramică*

Problema elitelor locale și a centrelor de putere pe teritoriul Banatului în intervalul cronologic analizat ridică o serie de probleme. În actualul stadiu al cercetării, în literatura română de specialitate, anume cea arheologică, pentru perioada secolelor IX până la începutul secolului al XI-lea, subiectul nu a fost prea mult dezbătut. Doar literatura istorică este relativ bogată, dar analizează subiectul în special prin prisma cronicilor referitoare la formațiunile prestatale conduse de Glad și Ahtum.¹

* Muzeul Național de Istorie a României, silviuota@yahoo.com.

¹ În acest sens, voi menționa doar câteva lucrări importante apărute în ultimii ani (Pascu 1971; Bizerea, Bizerea 1978, p. 1–11; Halasi-Kun 1981, p. 113–118; Madgearu 1993, p. 5–12; Madgearu 1994, p. 147–154; Madgearu 1996, p. 5–22; Pop 1996, p. 112–131; Madgearu 1998, p. 191–202).

O paralelă cu ceea ce s-a întâmplat în partea centrală a Europei, ca de exemplu la Pohansko lângă Břeclav,² ar fi binevenită, însă din păcate, pe teritoriul Banatului nu există așezări și fortificații din aceeași perioadă care să fi fost cercetate, fie și parțial și care să fi fost și publicate adecvat. La aceasta se adaugă, ca de exemplu cazul fortificației de la Vladimirescu, nepublicarea planurilor de săpătură.³ Situația celorlalte așezări rurale este relativ asemănătoare momentan, de aceea, singurele modalități de a obține informații rămânând sursele scrise și minimele investigații arheologice publicate.

Pentru aceasta, o mare importanță are cunoașterea relațiilor dintre marile puteri în secolul al IX-lea, precum și structura lor organizatorică. O reluare a informației, nu o mai consider necesară, literatura pe acest subiect fiind extrem de bogată.⁴

Foarte pe scurt, trebuie punctat că cel de-al doilea khaganat avar a fost distrus de războiul cu francii în zona sa vestică și atacurile bulgare în partea estică. Ca urmare, teritoriul Banatului (cuprins între râurile Mureș în nord, Tisa în vest, Fluviul Dunărea în Sud și Munții Carpați în est) a fost integrat spațiului bulgar în timpul hanului Krum (803–814)⁵ sau a fost într-o formă de subordonare față de acesta. Situația a rămas stabilă până în anii '30 ai secolului al X-lea, când în partea de câmpie au pătruns sporadic mici grupuri de maghiari ca urmare a incursiunilor conduse de Zuardu, Cadusa și Boyta. Descoperirile arheologice indică o concentrare a artefactelor specifice triburilor maghiare în special în nord-vestul regiunii și în câteva puncte din partea centrală, ca de exemplu la Vrșac,⁶ Banatski Despotovac⁷ sau Voiteni⁸ și Ciacova.⁹ Inclusiv toponimia tribală maghiară arată doar mici concentrații de sate în câteva puncte din Banatul de câmpie.¹⁰ Deși ele au fost identificate (n. n. toponimele), descoperirile arheologice efectuate până în prezent nu le confirmă prezența decât până în vestul fostului comitat Caraș.¹¹ Zonele de deal și de munte din estul regiunii au rămas cel mai probabil în teritoriul Primului Țarat Bulgar până în anul 1014, când acesta a fost distrus de către Imperiul Bizantin, în vremea lui Samuil (997–1014).¹² Ultimele teritorii aveau să fie supuse până în 1018.

În aceste condiții, pentru secolul al IX-lea și primele decenii ale veacului următor, trebuie căutați mai degrabă lideri locali care controlau anumite teritorii și erau în relație cu hanii, iar mai apoi cu țarii bulgari.¹³

Cele mai vechi surse literare amintesc prezența pe teritoriul Banatului a slavilor *predenecenti*¹⁴ atacați de bulgari. În afara lor, s-a presupus prezența unor mici grupuri de avari și populație romanică.¹⁵

Sursele literare târzii, menționează astfel de conducători locali, în special pentru secolul al X-lea, ca de exemplu Salanus (între Dunăre și Tisa), Menumorout (în Crișana) și Glad (în Banat).¹⁶

Pe ansamblu, sursele istorice dar și descoperirile arheologice, atestă un tablou etnic, destul de

² Macháček 2010.

³ Aceasta ar fi una dintre puținele fortificații cercetate, datată în cursul secolelor IX-X. Din păcate, doar foarte puțin din ceea ce s-a investigat a văzut lumina tiparului și poate fi utilizat într-o analiză mai complexă. De aici dispunem doar de un singur plan al cetății (Iambor 2005, p. 346, pl. XVIII/1).

⁴ Rusu 1975, p. 202–203; Bálint 1991; Pop 1996, p. 112–131; Madgearu 2005a, p. 41–61; Glück 1976, p. 89–116; Iambor 2005, p. 250–267; Bejan 1995, p. 15–31; Spinei 1990, p. 123, 127.

⁵ Madgearu 2005a, p. 42.

⁶ Stanojev 1989, p. 43.

⁷ Radičević, Špehar 2015, p. 137–162.

⁸ Medeleț et al. 2001, p. 99–112.

⁹ Radu 1972, p. 61–63; Oța 2014, p. 343, pl. 111.

¹⁰ Györffy 1962, p. 837, 838; Györffy 1986, p. 308, 309 471; Oța 2007, p. 27.

¹¹ În acest sens, vezi Györffy 1986, p. 469–498. Partea sa de câmpie, până la Dunele Deliblat, este actual în componența Banatului sârbesc.

¹² Oța 2015, p. 526–527.

¹³ Dejan 2015, p. 118.

¹⁴ Madgearu 1998, p. 194–196.

¹⁵ Rusu 1975, p. 201–202; Bejan 1995, p. 99.

¹⁶ Rusu 1975, p. 203–206.

divers.¹⁷ După înfrângerea lui Glad¹⁸, acesta se diversifică și mai mult prin pătrunderea maghiarilor și a sateliților lor cabarii.¹⁹ Secolul al XI-lea aduce noi grupuri etnice foarte mici, dispersate însă în special prin mediul mănăstiresc.²⁰

Din punct de vedere politic, pentru secolul al IX-lea și prima treime a celui de-al X-lea, teritoriul Banatului trebuie abordat și prin prisma istoriei bulgare, dar cu sublinierea particularităților locale, după căderea khaganatului avar și până spre 930. După această dată este destul de neclar dacă teritoriul său era împărțit între Banatul estic (rămas sub autoritatea bulgară până în 1014/1018) și cel de câmpie unde au început să pătrundă într-o formă incipientă grupuri de maghiari și kabari.²¹ Cert este că, în acest moment, artefacte atribuibile maghiarilor nomazi nu au fost încă semnalate la est de linia Vrșac-Deta-Timișoara. Indiferent de cum au decurs evenimentele, după anii '30 ai secolului al X-lea, este destul de clar că teritoriul Banatului a ieșit din sfera lor de influență, până la începutul secolului al XI-lea. Chiar și după înfrângerea lui Ahtum, zona sud-estică a regiunii nu a fost controlată de aceștia pentru mai bine de două sute de ani, până la înființarea Banatului de Severin.

PROBLEMELE ARHEOLOGICE

Centrele de putere din vremea prezenței bulgarilor sunt destul de greu sesizabile. Aceasta cu atât mai mult cu cât artefacte de la nordul Fluviului, atribuibile lor, sunt totuși relativ puține. Acestea se concentrează cu precădere în Transilvania,²² Valahia și Moldova.²³

În Transilvania avem mai degrabă de-a face cu mici grupuri de morminte atribuite protobulgarilor, ca de exemplu în bazinul mijlociu al râului Mureș.²⁴ Dacă avem în vedere interesul bulgarilor pentru salinile transilvănene,²⁵ putem bănuși că centrele din Banat au fost doar puncte de vamă și de distribuție a sării în teritoriu. Modul de organizare al comunităților bulgare din Transilvania rămâne însă puțin cunoscut.

Tot acolo, după dispariția necropolelor atribuite acestei populații, la nivelul culturii materiale și spirituale, au pătruns și elemente ale civilizației bizantine, în special pentru secolele X-XI.²⁶ În timp, ele se vor constitui ca centre de putere, atestate atât arheologic cât și documentar.

Pe teritoriul Banatului, problemele sunt cel puțin la fel de complexe. Aici, artefactele atribuibile protobulgarilor, sunt reduse numeric. Poate că mai degrabă prin prezență “bulgară” ar trebui să înțelegem

¹⁷ În secolul al IX-lea au fost menționați *praedenecenti* (sau *marvani* ori *merehani*, trib slav), atacați de către bulgari (Pál 2006, p. 35). Pentru primii ani ai secolului al X-lea, sunt amintiți bulgarii, vlahii și “cumanii”. Ultimii pot fi identificați cel mai degrabă cu grupuri de populații tiurkice. Termenul de “cneji ai bulgarilor” (*...kenezy bulgarorum...*) utilizat de către Anonymus (Anonymi Bele Regis notarii, Capitolul XLIV, p. 96–97, editori Martyn Rady, László Veszprémy, și János M. Bak) este destul de suspect, știut fiind faptul că aceștia din urmă nu aveau astfel de funcții. Aceasta poate duce mai degrabă la supoziția că era vorba de cneji aflați într-o anumite relație de subordonare cu primul Țarat Bulgar, dar aparținând cel mai probabil unei alte grupe etnice.

¹⁸ Halasi-Kun 1081, p. 113–118.

¹⁹ Boba 1971 (1972), p. 168, 170.

²⁰ Vezi Heitel 2010.

²¹ Oța 2014, p. 171–180. Pentru Banatul sârbesc, vezi și Radičević, Špehar 2015, p. 137–162.

²² Pinter *et al.* 2006, p. 44–48.

²³ Dolinescu-Ferche, Ionescu 1970, p. 419–430; Toropu, Stoica 1972, p. 163–188; Mitrea 1989, p. 145–219; Luca, Măndescu 2001, p. 82, 84–85, 86–87; Dejan 2015, p. 371, pl. 13, p. 372, pl. 14, p. 374, pl. 16, p. 375, pl. 17/5–9, p. 376, pl. 18, p. 377, pl. 19, p. 378, pl. 20, p. 379, pl. 21, p. 380, pl. 22, p. 383, pl. 25/6–7 și repertoriul de la paginile 253–285.

²⁴ Vezi Horedt 1954, p. 487–504; Horedt 1958; Horedt 1966, p. 261–290; Horedt 1986; Luca, Pinter 2001; Pinter *et al.* 2006, p. 44–48.

²⁵ Oța 2005, p. 400.

²⁶ Comunicare ținută de Silviu Oța în anul 2015 la sesiunea internațională Arheologia Mileniului I de la Ploiești (*Bijuteria de influență bizantină din Transilvania și Crișana (secolele X-XIII)*). De asemenea, este foarte importantă descoperirea unei biserici la Alba Iulia, datată în cursul secolului al X-lea, atribuită unor meșteri din Imperiul Bizantin (Marcu Istrate 2015, p. 177–213). O semnificație deosebită are și descoperirea de cruciulițe pectorale și relicvar datate în aceeași perioadă, din Pannonia, Crișana și Banat (Langó, Türk 2004, p. 387–403, 445, 13. kép, p. 446, 14. kép).

grupele de populație aflate sub influența lor, dar care aveau alt etnic. Distribuția artefactelor protobulgare în sud-estul Europei²⁷ este destul de clară și nu comportă prea multe dubii. Într-un anumit fel, situația este întrucâtva cu cea a populației din cel de-al doilea Chaganat Avar.

În stadiul actual al cercetării avem fortificații de pământ și lemn, locuite, care constituiau în același timp și puncte comerciale. Datorită faptului că nu au fost desfășurate cercetări arheologice în prea multe astfel de situri, nu știm dacă existau acolo și ateliere (excepție pare a face cetatea de pământ de la Vladimirescu), biserici, sau care era organizarea lor internă. Acestea au avut în jurul lor sate atestate arheologic, a căror populație probabil gravita în zona cetăților.

În secolul al IX-lea și începutul celui de-al X-lea, datorită poziției lor geografice, mai dezvoltate par să fi fost așezările din preajma marilor râuri, ca de exemplu Mureș (Vladimirescu, Bulci, Pecica, Morisena etc.) și mai ales cele din preajma Dunării (Orșova, Gornea, Banatska Palanka, Kuvín, Pančevo). Traseele marilor râuri (Mureș și Tisa) și Dunărea au constituit aici artere comerciale importante. În timp, punctele comerciale situate de-a lungul drumurilor sau a marilor râuri, ori de pe malul Dunării, multe fortificate, au ajuns mici centre de putere locale. Câteva dintre ele aveau să devină și “capitale” ale ducatelor nou formate (al lui Glad, iar mai târziu, cel al lui Ahtum, precum Keve sau Morisena²⁸) sau mici centre de putere locale (Vladimirescu, Vrșac).²⁹

Un prim conflict, conform surselor scrise, a avut loc în anii '30 ai secolului al X-lea. Interesant este că partea sud-estică a Banatului a rămas în afara sferei de influență a maghiarilor. Dacă zonele de deal și de munte au făcut parte din ducatul lui Glad, în acest stadiu al cercetării nu putem spune nimic cert. Mai plauzibilă este teoria conform căreia teritoriul amintit a rămas parte componentă a Primului Țarat Bulgar sau sub influența acestuia. Foarte important este însă un pasaj din *Gesta Hungarorum*, în care se precizează că “...au venit către hotarele bulgarilor și și-au așezat taberele lângă fluviul Ponoucea.”³⁰ În acest fel, este destul de evident, că spre sud, la Dunăre, era granița cu Țaratul. Spre est însă, aceștia nu par să fi depășit teritoriul Vrșacului, ceea ce ar putea sugera o altă posibil segment de graniță spre partea de dealuri și de munte a regiunii. Aceste informații pot demonstra că în cursul secolului al X-lea, teritoriile de la nord de Fluviu, deși în secolul precedent fuseseră atacate de către bulgari, acum erau mai degrabă într-o formă de dependență față de ei sau sub influența lor. În acest sens, pentru partea de câmpie a Banatului, ne putem alina demonstrației realizate de către Takács Miklós, din punct de vedere al unei granițe politice, în prima variantă propusă.³¹ Aceasta însă trebuie puțin nuanțată, în funcție de sursele istoriografice și descoperirile arheologice. Dacă avem în vedere anumite artefacte, în special piese de podoabă, accesorii vestimentare, dar și ceramică, precum și unele practici funerare, se poate observa cu ușurință o puternică influență balcanică în toate teritoriile de la est de Tisa până la începutul secolului al XI-lea, când aceasta încep să se restrângă treptat.

Creșterea puterii economice a elitelor locale nu a scăpat neobservată atât de către papalitate cât și de regele Ștefan I al Ungariei (1000–1038). Mai mult decât atât, teritoriile de la nord de Mureș au fost și ele integrate în formațiunea prestatală condusă de Ahtum. Neînțelegerile au luat amploare în secolul al XI-lea, și ca urmare a controlului transporturilor de sare din Transilvania, culminând cu disputa asupra controlului văii Mureșului dar și a Banatului de câmpie. În cele din urmă, doar partea de sud-est nu a fost integrată Regatului ungar ca urmare a conflictului, între Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei,³² deși nu este exclus ca expediția să fi atins și zona Orșovei, dar fără ca zona de deal și montană să fie supusă.

²⁷ Fiedler 2008, p. 155, fig. 1.

²⁸ Bizerea, Bizerea 1978, p. 1–11.

²⁹ Ambele au devenit în cursul Evului Mediu centre de comitat.

³⁰ Anonymus (Anonymi Bele Regis notarii, Capitolul XLIV, p. 96–97, editori Martyn Rady, László Veszprémy, și János M. Bak).

³¹ Takács 2016, p. 2, fig. 1.

³² Popa 1989, p. 354.

În analiza acestui subiect, foarte importante sunt câteva etape, fiecare cu aspectele sale specifice.

Un prim demers (sau etapă) trebuie legat de identificarea așezărilor și a artefactelor care le sunt specifice (ceramică, unelte, ustensile, accesorii vestimentare, podoabe, tipuri de locuințe și alte amenajări). Urmează necropolele, grupurile de morminte, cu artefactele care le conțin (unelte, ustensile, podoabe, accesorii vestimentare, ceramică, arme, amenajări, mobilier funerar, ofrande etc.) ca inventar, databile în cursul secolelor IX-X (chiar începutul celui de-al XI-lea),³³ dar diferite de cele aduse de maghiari și sateliții lor. Cele mai importante și numeroase sunt cele balcanice de tradiție bizantină, din complexe funerare care nu pot fi atribuite maghiarilor.³⁴

Anumite ritualuri funerare pot și ele un bun indicator, în special cele legate de prezența bogomililor sau a altor erezii.

O altă etapă importantă o constituie analiza prezenței podoabelor și accesoriiilor vestimentare de tradiție bizantină în morminte atribuite maghiarilor. Prezența lor indică pe de o parte încercarea de adoptare a bijuteriilor localnicilor, iar pe de alta direcțiile de circulație/vehiculare a acestor piese.

Fortificațiile menționate în documente, dar și a celor identificate arheologic, databile în secolele IX-X, anterioare venirii maghiarilor pot furniza și ele o serie de informații extrem de importante privind structurile sociale ale secolelor IX-X, dar și o bună datare a conflictelor din acea vreme.

Prezența armelor care pot fi datate în cursul secolului al IX-lea și începutul celui de-al X-lea, este și ea un bun indicator pentru identificarea centrelor de putere sau a traseelor urmate de anumite armate în drum spre acestea, ori a punctelor unde este posibil să fi avut loc ciocniri militare.

Pentru teritoriul Banatului, cartarea **așezărilor** a fost realizată și publicată în câteva studii importante, atât în România³⁵ cât și în Serbia³⁶ (pl. 1). Numărul relativ mare de puncte în care au fost identificate așezări, indică în mod clar existența unor populații în anii premergători atacării Ducatului lui Glad de către maghiari, dar și în secolul al IX-lea, după căderea khaganatului avar. Dispunerea lor pe hartă, deși poate fi considerată subiectivă datorită stadiului cercetării, indică pentru secolul al IX-lea o mare densitate de așezări. Mai puțin populate par a fi fost regiunile inundabile de pe cursul inferior al râurilor Timiș și Bega.

În alte zone se poate observa însă o mare concentrare a satelor, precum în zona Vrșacului, a spațiului dintre cursurile inferioare a râurilor Nera și Caraș, regiunea Timișoarei, a localităților Jazovo-Ostojičevo-Padej, ori regiunea de la sud de confluența Timișului și Pogăniciului.

Interesant este că de-a lungul marilor cursuri de apă (precum Mureș, Timiș și a Dunării, așezările au fost mai distanțate sau erau doar mici grupuri (Pančevo, Gornea, Orșova).

Problema **fortificațiilor** a constituit și ea subiectul diverselor studii sau volume ori părți de volume (pl. 2). Conform datărilor din literatura de specialitate, unele dintre ele au fost datate în bună parte și în cursul secolului al VIII-lea. Există însă anumite semne de întrebare asupra acestor datări, deși în unele cazuri ele nu trebuie excluse total.

Una din ultimele sinteze importante, privind această problemă a fost semnată de către Petru

³³ Organizarea necropolelor, în special a celor din veacul al IX-lea și începutul celui de-al X-lea, este puțin cunoscută, mare parte a lor indicând posibile distrugerii, în special în cursul secolului al X-lea.

³⁴ Aici trebuie însă făcute diferențe între piesele din diverse regiuni ale Peninsulei Balcanice, care au avut fiecare anumite caracteristici și cele din Pannonia.

³⁵ Popa 1989, p. 355; Cosma 1992, p. 232, pl. IV-VII; Bejan 1995; Luca 2005; Bejan 2006; Teicu 1998,

³⁶ Mulțumim pe această cale colegilor Stanko Trifunović (Muzeul Vojvodinei, Novi Sad) și Dejan Radičević (Universitatea din Belgrad) pentru sprijinul acordat. Trifunović 1989/1990, p. 99–130; Trifunović 1997, p. 113–135; Djordjević 2000, p. 19–63; Djordjević, Djordjević, Radičević 2005, p. 261, 262, 263, 264, 269, fig. 1, p. 270, fig. 2/4–5, p. 271, fig. 3, p. 272, fig. 4/1–3; Girić 1995/1996, p. 139–154; Stanojev 1996 (vezi localitățile din Banat); Živković 1997, p. 143–154; Radičević *et al.* 2011–2012, p. 82–84, pl. 10–11; Radičević *et al.* 2012, p. 201–224.

Iambor, publicată în anul 2005.³⁷ Dumitru Țicu a reluat parțial problema, fără a aduce însă multe lucruri noi.³⁸ Informația arheologică și cea documentară, indică prezența unor cetăți de pământ la Vladimirescu,³⁹ Pescari,⁴⁰ Cenad,⁴¹ Bocșa (?),⁴² Căvărân (?),⁴³ Vrscia (Vrșac),⁴⁴ Bulci⁴⁵ sau caestre romane ori romano-bizantine refolosite la Kuvín,⁴⁶ Haram (Sapaja),⁴⁷ și fortificații preistorice ca de exemplu la Cladova (?),⁴⁸ și Duplija.⁴⁹ Nu se cunoaște situația pentru alte cetăți, rezultatele cercetărilor rămânând nepublicate (Bocșa) sau ele fiind doar identificate (Căvărân). Un alt demers important ar fi identificarea artefactelor medievale din fortificații dacice (precum Cladova) și câte anume au fost reutilizate și în cursul secolelor IX-X, așa cum s-a întâmplat cu o parte a caestrelor romane sau romano-bizantine. Situația pare să se repete și în zonele nordice ale României, unde au fost semnalate reutilizări de puncte mai vechi din timpul Imperiului roman sau chiar mai devreme.⁵⁰

Organizarea lor internă, rămâne în acest moment prea puțin cunoscută. Din datele istorice avute la dispoziție, este destul de evident că acestea au existat și au funcționat în cursul secolului al IX-lea și al X-lea. Acestea par a fi fost însă, măcar și în parte, destul de diferite de cele cercetate în Europa Centrală, fie și prin prisma modului lor de construcție.

Pentru reconstituirea unei imagini a lor și a modului de funcționare al centrelor de putere din Banat, se impune utilizarea tuturor informațiilor, atât cele scrise, cât și cele arheologice.

Din punct de vedere al dispunerii teritoriale, se poate observa cu ușurință că cele mai multe se găseau în apropierea unor mari cursuri de apă, precum Mureșul sau Dunărea. Mai puține sunt cele din interiorul teritoriului, dar și acestea au fost amplasate de-a lungul drumurilor principale care în mare parte erau tot cele din perioada romană.

Faptul că într-o parte a fortificațiilor sau în apropierea lor au fost descoperite și podoabe de tradiție balcanică este extrem de important, acestea atestând pe de o parte circulația mărfurilor, în cazul nostru a podoabelor și accesoriilor vestimentare, în spațiul sud-est european între diverse centre, iar pe de alta,

³⁷ Iambor 2005.

³⁸ Țicu 2009. Volumul este doar o compilație selectivă de texte și informații din colecțiile de documente, cu numeroase greșeli și interpretări personale și nu aduce nimic nou în afara unor fotografii. Multe cetăți lipsesc din repertoriu, iar piesele arheologice sunt cu desăvârșire absente. În ceea ce privește o minimă interpretare pertinentă asupra rostului cetăților în diverse momente ale perioadei studiate, nici nu poate fi vorba. Chiar atunci când încearcă să explice o anume problemă, practic este vorba de preluări din literatura maghiară.

³⁹ Barbu, Zdroba 1978, p. 101–121; Barbu, Zdroba 1979, p. 291–296; Barbu 1980, p. 151–162; Iambor 2005, p. 76–82. Din descrierile autorilor cercetărilor, pe lângă locuințe, au fost identificate și resturi de zgură, ceea ce ar fi un indicator al existenței unor ateliere de prelucrare a metalelor. Din acest punct de vedere, centrul de la Vladimirescu se poate apropia ca organizare de cele din centrul Europei. Trebuie spus însă că din dispunerea așezărilor rurale în jurul fortificațiilor, situația din Banat pare mai apropiată de ceea ce s-a întâmplat ca mod de organizare la sudul Dunării, unde exista fortificația centrală, de multe ori existentă din antichitate, și satele care gravitau în jurul său.

⁴⁰ Matei Uzun 1973, p. 146–148; Iambor 2005, p. 76.

⁴¹ Iambor 2005, p. 82–87.

⁴² Luca 2005, p. 44.

⁴³ Luca 2005, p. 98. Cercetarea arheologică a cetăților de la Căvărân și Bocșa ar trebui să fie una prioritară, datorită pozițiilor lor. Dacă săpăturile viitoare vor identifica faze de construcție databile în secolele IX-X, acestea ar putea fi un indicator al unor mici centre de putere locale, dar și a unei posibile granițe între Banatul estic aflat sub control bulgar și cel din câmpie, aflat sub influență ungară.

⁴⁴ O cetate de pământ nu a fost încă identificată încă aici, deși cronicile medievale indică prezența acesteia în zonă. Este vorba de Vrscia (Vrșcia) confundată adesea cu Orșova. În acest sens, vezi Bizerea, Bizerea 1978, p. 4–6.

⁴⁵ Ferenczi, Barbu 1978, p. 67–79; Iambor 2005, p. 87–88.

⁴⁶ Iambor 2005, p. 66–69.

⁴⁷ Iambor 2005, p. 69–70.

⁴⁸ Funcționarea cetății de aici este mai degrabă presupusă decât dovedită în acest moment (Iambor 2005, p. 88–89). Cercetările de acolo au identificat printre piesele dintr-un atelier datat în cursul secolului al XIII-lea și altele mai vechi, databile în cursul celui de-al X-lea (Oța *et al.* 2015, p. 127, pl. 4/7, p. 129–130).

⁴⁹ Janković, Radičević 2005, p. 275–285.

⁵⁰ Băcuț-Crișan 2015, p. 32.

o cultură materială comună între teritoriile sud și nord dunărene. Un alt aspect important este că, în acest mod, se demonstrează locuirea spațiului analizat în cursul secolului al IX-lea și al X-lea de populații care aveau alte tradiții decât cele legate de populațiile nomade de stepă, anume resturi avare și mai târziu ungurii. De asemenea se poate observa sărăcia artefactelor atribuite populațiilor tiurkice vechi, care pot fi identificate doar sporadic.⁵¹

Alături de analiza punctelor fortificate, foarte importantă este prezența **armelor** în morminte, dar și descoperirile izolate de piese de armament (pl. 2).

Prezența spadelor este documentată prin piese care au fost atribuite secolelor IX-X (Kovin,⁵² Jimbolia,⁵³ Zrenjanin⁵⁴), X-XI (Banatski Brestovac,⁵⁵ Săcălaz,⁵⁶ Nerău,⁵⁷ Cheglevici⁵⁸ și Kübekháza-Újtelep,⁵⁹ Arad-Ceala) și XI (Vršac,⁶⁰ Sasca Montană,⁶¹ Orșova,⁶² Novi Bečej⁶³).

Cele mai multe exemplare sunt însă fără context arheologic clar. Aceasta demonstrează că măcar o bună parte a lor nu sunt specifice unei anumite populații. Doar piesele de la Kübekháza-Újtelep, Nerău, Arad-Ceala și Săcălaz au fost descoperite în morminte sau sunt susceptibile de a fi făcut parte din inventarul lor. Cum utilizarea lor în mediul maghiar este în cele mai multe situații post mijlocul secolului al X-lea, practic și aceste complexe funerare sunt târzii. Excepție pare a face mormântul cercetat la Arad-Ceala, care avea atât spadă cât și o sabie. Ele pot fi legate atât de prezența maghiarilor, însă pot fi și practici funerare anterioare venirii, dar și de influență maghiară, așa cum s-a întâmplat și în Dalmația⁶⁴ și Europa Centrală sau de Est.⁶⁵

Interesant este că exemplarele târzii, cu excepția celei de la Novi Bečej, se află în jumătatea sudică a Banatului, inclusiv în zone necontrolate de maghiari, precum la Sasca Montană și Orșova.

Prezența săbiilor, foarte redusă numeric, se concentrează în nord-vestul regiunii, la Kiszombor-E,⁶⁶ Tomnatic-?⁶⁷ și Arad-Ceala⁶⁸.

Vârfurile de lance sunt relativ reduse numeric și au fost descoperite tot în nord-vestul regiunii, dar nu neapărat în complexe funerare (Novo Kneževac,⁶⁹ Deszk-J,⁷⁰ Sânicolau Mare⁷¹ și Comloșu Mare⁷²). Obiceiul depunerii lor în morminte se poate observa inclusiv în perioada precedentă, în morminte ale atribuite slavilor din perioada avară târzie, precum la Kašić-Maklinovo Brdo⁷³ sau Bajagić-Banova Draga.⁷⁴

⁵¹ Pe lângă un mic grup de morminte descoperit la Nikolinci-Kinipište (Živković 1997, p. 143–154), este posibil să mai existe o aplică protobulgară descoperită în Banat, momentan inedită.

⁵² Kovács 1994–1995, p. 167, 173, pl. 13/5.

⁵³ Heitel 1995–1995, p. 402, fig. 5b, p. 430.

⁵⁴ Kovács 1991, p. 422.

⁵⁵ Aleksić 2004, p. 251–265.

⁵⁶ Hampel 1907, p. 138.

⁵⁷ Medeleț, Bugilan 1987, p. 150–152.

⁵⁸ Heitel 1995–1995, p. 402, fig. 5b, p. 430.

⁵⁹ Bálint 1991, p. 238.

⁶⁰ Kovács 1994–1995, p. 165, pl. 8/7, p. 179.

⁶¹ Heitel 1995–1995, p. 402, 405, 430.

⁶² Heitel 1995–1995, p. 402, fig. 5b, p. 430.

⁶³ Kovács 1994–1995, p. 165, pl. 8/5, p. 178.

⁶⁴ Jovanović 1977, p. 146, 147, 166, T. II, p. 167, T. III; Petrinec 2009, p. 349, Tab. 25/1, p. 353, Tab. 29/1.

⁶⁵ Buko *et al.* 2013, p. 427, 430, fig. 6/1, 3.

⁶⁶ Kovács 1990, pl. 2.

⁶⁷ Bálint 1991, p. 242 consideră că este vorba de o sabie, iar Kovács 1971, p. 87, 91, pl. 6/2, este nesigur ce armă este, anume sabie sau vârf de lance.

⁶⁸ Dörner 1970, p. 447–448; Mărginean 2015, p. 140–141, 244, pl. 2, p. 245, pl. 3

⁶⁹ Stanojev 1989, p. 66.

⁷⁰ Kovács 1977, p. 62, pl. 58/2.

⁷¹ Kühn 1911, p. 183.

⁷² Medeleț, Bugilan 1987, p. 123.

⁷³ Petrinec 2009, p. 336, Tab. 12/2.

⁷⁴ Petrinec 2009, p. 326, Tab. 2/1.

Topoarele au făcut și ele obiectul depunerii în morminte, însă sunt relativ puține și nu pot fi legate în toate cazurile în mod sigur de prezența ungarilor. De altfel, practica a fost extrem de utilizată inclusiv în mediul slav.⁷⁵

Tezaurele monetare și circulația monetară (pl. 3) la rândul lor sunt un bun indicator în sensul existenței unor populații deprinse cu folosirea lor în alt mod decât ca obiecte de podoabă. Moneda bizantină este cea care a avut cea mai mare circulație în toată regiunea în secolele IX-X și începutul celui de-al XI-lea. Aceasta era depusă atât ca obol funerar (Kiszombor-B, M. 342, imitație monedă Constantin al VII-lea & Roman al II-lea, din bronz aurit; 948–959;⁷⁶ Uivar-Pustiniș-Hodaie; Roman I; 920–944,⁷⁷ Deta; Leon al VI-lea; 886–912⁷⁸), dar a fost și teaurizată (Gaj,⁷⁹ 210 monede bizantine din aur emise în timpul lui Theodosius al III-lea; 715–717; Constantin al VII-lea & Roman al II-lea, 945–959, Nikephor al II-lea & Vasile; 963–969; Ioan I Tzimiskes; 969–976)⁸⁰ pe tot parcursul secolelor IX-X.⁸¹ Faptul că tezaurul de la Gaj cuprinde și o monedă emisă în secolul al VIII-lea, iar îngroparea sa trebuie căutată în vremea lui Ioan I Tzimiskes, indică prezența în zonă a unor familii de lideri locali care au rămas în zonă și după atacul maghiarilor condus de Zuardu, Cadusa și Boyta. Imaginea acesta poate fi completată și de alte piese din aur descoperite de exemplu la Vrșac sau Orșova.

În paralel au fost utilizate și monede occidentale, ca de exemplu așa cum indică descoperirile de la Jamul Mare (două monede emise în timpul lui Ludovic al III-lea (879–882) și Carloman (879–884),⁸² Orșova (Ludovic al II-lea; 855–875),⁸³ Deszk-Újmajor (Carol I cel Pleșuv perforată; 840–875).⁸⁴

Prezența monedei comune, din bronz, demonstrează pentru secolele IX, X și începutul celui de-al XI-lea prezența unor populații obișnuite cu utilizarea ei, mai ales dacă avem în vedere că cele mai multe exemplare nu au fost perforate pentru a fi purtate ca pandantiv.⁸⁵

Pe lângă circulația monedelor de bronz, cele de aur indică și existența unor mici centre de putere, precum zona Vrșac⁸⁶ sau Kovin,⁸⁷ dar și la Orșova.⁸⁸

⁷⁵ Petrinec 2009, p. 334, Tab. 10/3 (Kašić-Maklinovo Brdo); Petković *et al.* 2005, p. 221, sl. 22.

⁷⁶ Kovács 1989, p. 41; Velter 2002, p. 306.

⁷⁷ Luca 2005, p. 383; Oța 2005, p. 174; Oța 2007, p. 20, 29; Oța 2008, p. 298.

⁷⁸ Kovács 1989, p. 25.

⁷⁹ Gaj, din zona Kovin, nu poate fi identificată nici cu Gajul Mic din România și nici cu Veliki Gaj. Aceste din urmă localități se află la sud-sud-vest de Deta.

⁸⁰ Oberländer-Tárnoveanu, Sășianu 1996, p. 99/36/3, 4, 6, 7; Velter 2002, p. 318–319.

⁸¹ Alte monede (vezi Velter 2002, p. 293, 296, 298, 299, 301, 319, 321, 323) provin din așezări sau din descoperiri întâmplătoare, precum cele de la Lovrin (Roman I & Constantin al VII-lea; 919–921 p. Chr.), Orșova (Leon al VI-lea; 886–912 p. Chr.; Vasile I; 867–886; Roman I & Christophor; 921–927; Nikephor al II-lea Phokas & Vasile al II-lea; 963–969; follis anonim, 976–1001 bătut peste Constantin al VII-lea & Roman al II-lea; alți șapte folles anonimi, clasa A din anii 976–1030/35), Remetea Mare (follis anonim, clasa A2; 976–1030), Sânpetru German (monedă bizantină sec. X-XI), fostul comitat Timiș (follis clasa A3; 976–1030/35), Timișoara-Cimitirul Eroilor (Constantin al VII-lea și Zoe; 913–919), Kovin (follis anonim clasa A; 976–1030/35), Pančevo (follis anonim clasa A; 976–1030/35), Vrșac (monedă bizantină din aur emisă în cursul secolului al X-lea) Zrenjanin (follis anonim clasa A3; 976–1030/35 sau Ioan I Tzimiskes; 972–976, conform lui Kovács 1989, p. 85). O altă monedă emisă în timpul lui Constantin al VII-lea a fost descoperită la Arad-cartierul Gaj și face parte dintr-o colecție particulară (Mărginean 2015, p. 140).

⁸² Velter 2002, p. 329.

⁸³ Kovács 1989, p. 51.

⁸⁴ Velter 2002, p. 330.

⁸⁵ Perforarea monedelor și utilizarea lor ca pandantiv a fost și este considerată adesea ca fiind un element de identificare al populațiilor nomade de stepă, în special de către cercetătorii unguri. Astfel de piese se regăsesc însă și în spațiul bulgar, fără a fi fost atribuite unor elemente nomade. Este mai degrabă vorba de o practică uzuală în diferite grupuri etnice sau culturale, fără a putea fi neapărat apanajul unuia dintre ele. Practica perforării monedelor și purtării lor ca podoabe este atestată atât înaintea venirii ungarilor, cât și mai târziu, chiar până în prezent.

⁸⁶ Velter 2002, p. 323. Monedă bizantină din aur, datată în cursul secolului al X-lea.

⁸⁷ Este vorba de tezaurul de la Gaj din apropiere.

⁸⁸ Velter 2002, p. 296.

Necropolele constituie una din problemele cheie ale perioadei studiate. Din păcate, cele mai multe (altele decât cele atribuibile maghiarilor sau considerate aparținând așa-zisului orizont funerar de tip Bjelo Brdo) par a fi fost distruse în trecut sau în perioade mai târzii. Doar foarte puține morminte datate în secolele IX-XI, care nu pot fi atribuite populațiilor nomade de stepă au fost identificate și cercetate, fie și parțial (Deta, pl. 7/11–12;⁸⁹ Vatin, pl. 5/24–25;⁹⁰ Timișoara-Ciorenii, pl. 6/1–16;⁹¹ Vladimirescu,⁹² Kiszombor-B, pl. 6/18–21;⁹³ Nikolinci, pl. 5/1–6; Starčevo-Livade, pl. 8/8–9;⁹⁴ Pecica-Rovine, pl. 5/30, pl. 8/10; Nădlac-Lutărie, pl. 8/7⁹⁵). O parte a lor au rămas fără o descriere minimală, precum o parte a celor de la Vladimirescu, parțial Pecica sau Deta.

Totuși, unele descoperiri de piese de podoabă în cantități importante, realizate pe spații relativ mici, sugerează că ele au existat. Aceasta este situația în cazul descoperirilor de la Orșova (cercei, pl. 5/20–29),⁹⁶ Pančevo (cercei și brățări, pl. 5/7–11, 15)⁹⁷ sau Banatska Palanka (cercei și verigi de păr, pl. 5/13–21).⁹⁸

Lor li se adaugă alte puncte de unde au fost recuperate piese vestimentare (accesorii de curea) fără context arheologic, ca de exemplu la Orešac (pl. 6/17)⁹⁹ sau Pančevo (pl. 5/12).¹⁰⁰ Fără excepție ele își găsesc analogii în mediul sud-dunărean al secolelor IX-X sau eventual începutul celui de-al XI-lea.

Alte podoabe provin din morminte cel mai probabil distruse, în puncte unde apar și morminte ale populației nomade, ca de exemplu la Pecica¹⁰¹ și Novi Kneževac-Posesiunea lui Béla Taljan (pl. 5/22–23).¹⁰²

În câteva situații, avem podoabe balcanice care apar în asociere cu altele tipice ungurilor din secolul al X-lea, precum la Szőreg-Homokbánya (pl. 7/13–15),¹⁰³ Bočar-Bucak ekonomija (pl. 7/8–10),¹⁰⁴ Jazovo-Proleterska Ulica (pl. 7/1),¹⁰⁵ Teremia Mare (pl. 7/3–7) și Vršac.¹⁰⁶

Lor li se adaugă și două complexe funerare cercetate la Pecica-Rovine.¹⁰⁷ Primul complex funerar, marcat de către autorii cercetării cu Cx 46, era de fapt un mormânt triplu, conținând scheletul unui adult și doi copii. Inventarul, relativ comun (o cataramă de fier, o verigă de bronz și două fragmente de lame de cuțit și un fragment de fier), ritul și ritualul de înmormântare nu oferă prea multe indicii asupra apartenenței lor la un anume grup cultural. Cel de-al doilea mormânt, Cx 47, prin inventarul său indică o foarte posibilă apartenență la grupul Keszthely (pl. 8/9). Principala piesă o constituie un cercel decorat pe pandantivul sferic cu sârme filigranate. Modul de execuție și aspectul său duc cu gândul cel mai probabil la podoabele de tip Keszthely târzii.

Din păcate sunt și necropole despre care nu cunoaștem aproape nimic din punct de vedere al

⁸⁹ Korošec 1954, p. 50–62.

⁹⁰ Kovács 1991, p. 413, fig. 2/5–6, p. 422.

⁹¹ Oța 2008, p. 295, 296, pl. 116/11–25.

⁹² Barbu, Zdroba 1979, p. 295.

⁹³ Oța 2008, p. 259, pl. 86/14–16.

⁹⁴ Djordjević, Djordjević 2012, p. 76, fig. 3/1.

⁹⁵ Mărginean 2015, p. 167, 251, pl. 9/M. 05/1.

⁹⁶ Mesterházy 1991, p. 150, 151, 3. ábra/8–11, p. 167, Tipustábla II/12d, 12a1, 12b1, 14.

⁹⁷ Stanojev 1989, p. 89–90.

⁹⁸ Bálint 1991, p. 208, pl. LIII.a.1, 7, 8, 10, 11, 17, 18; Barački, Brmbolić 1997, p. 211.

⁹⁹ Bálint 1991, p. 106, pl. XXXIII.A.7, p. 224.

¹⁰⁰ Stanojev 1989, p. 89–90.

¹⁰¹ Mărginean 2011, p. 234, 243, pl. VI/23.

¹⁰² Hampel 1900, p. 114–115.

¹⁰³ Bálint 1991, p. 92, Taf. XXXI/16, p. 93; Mesterházy 1991, p. 151, 3. ábra/1.

¹⁰⁴ Stanojev 1989, p. 33, 35, fig. 179–180.

¹⁰⁵ Stanojev 1989, p. 47, 51, fig. 251.

¹⁰⁶ Kovács 1991, p. 422.

¹⁰⁷ Mărginean 2015, p. 174–176, 260, pl. 18, p. 261, pl. 19, p. 262, pl. 20, p. 263, pl. 21, p. 264, pl. 22.

descrierii complexelor funerare. Știm doar că printre celelalte morminte datate generic în secolele X-XI sau X-XII au fost găsite piese de podoabă balcanice, precum inele (Deszk-D,¹⁰⁸ pl. 7/2; Kiszombor-B,¹⁰⁹ pl. 6/18–21).

Alte grupuri de morminte sau morminte datate în aceeași perioadă cu oarecare aproximație, fie nu au avut inventar funerar (Uivar), fie acesta este unul greu de atribuit unei anume populații (Hodoni-Pocioaroane, pl. 8/1–5; Deta,¹¹⁰ Uivar,¹¹¹ Pavliš-Kudelište¹¹²). Ele au fost descoperite izolat, ori în aceleași necropole în care au fost identificate complexe funerare atribuibile maghiarilor (Szőreg-Homokbánya, M. 7,¹¹³ Hodoni-Pocioaroane, M. 4,¹¹⁴ Crna Bara, M. 2¹¹⁵ Nădlac-Lutărie, M. 05, Felnac¹¹⁶) sau chiar în combinație cu podoabe specifice așa-zisului orizont funerar de tip Bjelo Brdo (Dudeștii Vechi-Movila lui Dragomir, M. II¹¹⁷, pl. 8/6). Cel din urmă caz menționat este singular pe teritoriul Banatului, iar din punct de vedere cronologic pare a fi mai târziu, probabil de la sfârșitul secolului al X-lea sau începutul celui de-al XI-lea. Interesant este că acest tip de podoabă de păr a avut o largă circulație în tot sud-estul Europei, fiind întâlnit atât în necropole de tip Kottlach, cele de perioadă avară și post avară, Bjelo Brdo, dar și în cele mai târzii de la Dunărea de Jos și Bulgaria. Un alt aspect care trebuie subliniat este că apar foarte rar în asocieri cu verigi de păr cu un capăt îndoit în forma literei “S.” Aceleași podoabe lipsesc și în morminte atribuite maghiarilor din secolul al X-lea. În Banat, practic o asocierie între aceste podoabe și cele aduse de maghiari, lipsește în acest moment. Situația acesta poate fi observată și în necropola de la Vukovar-Lijeva Bara, ceea ce ar putea sugera că pe ansamblu este vorba de morminte ceva mai timpurii decât cele ale necropolelor de tip Bjelo Brdo. În cimitirul din Croația estică, verigile cu un capăt îndoit în buclă plată au fost descoperite în morminte aparținând atât femeilor, copiilor, cât și bărbaților.¹¹⁸ În necropola de la Alba Iulia-Strada Brândușei, situația este similară,¹¹⁹ ca și la cea de la Cluj-Napoca-Mănăstur.¹²⁰ Interesant este că într-o altă necropolă, cea de la Alba Iulia-Catedrala romano-catolică, datată în cursul secolului al XII-lea, astfel de podoabe nu au fost identificate.¹²¹

Din ultima treime a secolului al X-lea au apărut noi necropole atribuite așa-zisului orizont funerar de tip Bjelo Brdo.¹²² Ele pot constitui de multe ori o mare problemă din cauza confuziei unor piese de inventar și a cronologiei lor. În lipsa prezenței monedelor în mormintele din veacurile IX-X, multe morminte au fost datate mai târziu, din ultima treime a secolului al X-lea. Situația se datorează și faptului că nu s-a luat în considerare că o necropolă poate avea mai multe faze de funcționare, pe alocuri, fiecare cu particularitățile sale. Pentru unele cimitire s-au luat ca puncte de plecare mormintele atribuite maghiarilor nomazi. Poate ar trebui să se aibă în vedere că între căderea celui de-al doilea Chaganat avar și mormintele atribuite ungarilor trebuie să fi existat locuri de înmormântare, mai ales că densitatea așezărilor este una suficient de mare pentru veacurile IX-X. Pentru teritoriul Banatului mai trebuie să

¹⁰⁸ Mesterházy 1991, p. 159, 8. ábra/5–6.

¹⁰⁹ Oța 2008, p. 259, pl. 86/14–16.

¹¹⁰ Kárász 1896, p. 226–232; Korošec 1954, p. 50–62.

¹¹¹ Oța 2008, p. 298–299.

¹¹² Barački, Brmbolić 1997, p. 222.

¹¹³ Bálint 1989, p. 92, 93.

¹¹⁴ Oța 2008, p. 252.

¹¹⁵ Stanojev 1989, p. 129–130.

¹¹⁶ Oța 2008, p. 86.

¹¹⁷ Bejan *et al.* 2005, p. 27, 38, fig. 3.

¹¹⁸ Demo 2009, p. 92, 93/M. 69/1, p. 108, 109/M. 90/2, p. 126, 127/M. 104/3–4, p. 208, 209/M. 229/1, p. 234, 235/M. 255/1, p. 256, 257/M. 282/1, p. 310, 311/M. 358/1–2, p. 356, 357/M. 422/1, p. 445, 446.

¹¹⁹ Dragotă *et al.* 2009, p. 45, 245, pl. 39/M. 79. Aici a fost descoperit un mormânt (M. 79) care nu au avut alte piese de inventar în asocierie cu veriga de păr cu un capăt îndoit în formă de buclă.

¹²⁰ Gáll, Gergely 2009, p. 137, 139, 51. Tábla, M. 71, 65. Tábla, M. 84.

¹²¹ Crîngaci Țiplic, Oța 2002–2003, p. 91–106.

¹²² Asupra lor nu voi insista, literatura fiind suficient de bogată, iar cronologia acestora urcând până în secolul al XIII-lea pe alocuri.

avem în vedere că nu există momentan necropole birituale din secolul al IX-lea. Cronologia artefactelor a fost de multe ori forțată spre o datare mai târzie pentru piese care la sud de Dunăre sunt clar atribuite veacurilor al IX-lea și al X-lea. Din păcate astfel de încadrări cronologice nu ajută sub nici o formă și are un evident iz politic, lucru care nu are ce căuta în arheologie.

În ceea ce privește ritualurile funerare, din mormintele păstrate în stare de conservare acceptabilă pentru a fi studiate, putem spune că nu se remarcă neapărat prin anumite practici, cele mai multe fiind relativ comune. Doar în câteva cazuri se observă influențe balcanice, precum poziția brațelor (E, cu mâinile flectate din coate și palmele aduse pe clavicule sau pe umeri, sau variante ale sale). Un astfel de mormânt important a fost descoperit la Szőreg-Homokbánya și aparține unei persoane de sex feminin (M. 38). Inventarul său, în cea mai mare parte de tradiție balcanică (exceptia o constituie brățară tipic ungară, databilă în cursul secolului al X-lea), constă din două inele decorate cu pentagramă și un cercl cu pandantiv de tip strugure.

Tot din aceeași necropolă mai este cunoscut un mormânt în care defunctul a fost așezat pe o targă de bărne (M. 25). Acesta fiind datat cu monede emise în timpul lui Béla I, credem că este vorba de o păstrare a ritualului din perioada precedentă, el având analogii în complexe funerare descoperite la Obârșia, Malé Kosihiy, Szalbocs¹²³ sau în Bulgaria.¹²⁴

În ceea ce privește organizarea grupurilor de maghiari în secolul al X-lea, trebuie să fi fost în principal una de tip militar, pentru controlul drumurilor și al punctelor strategice. Foarte probabil ei s-au așezat tot acolo unde în perioada precedentă au fost concentrații mai mari de populație și puncte comerciale. În ambele situații, ele trebuiau ținute sub un control militar. Stau dovadă în acest sens micile grupuri de morminte atribuibile lor, în care lipsesc complexe funerare ale copiilor. Inițial, nord-vestul regiunii este singura porțiune care pare să fi fost mai bine controlată de aceștia, dacă avem în vedere descoperirile de tip funerar. Densitatea mare de necropole din zona Szegedului, indică faptul că acolo trebuie să fi fost un important centru de putere, cu o diversitate etnică și culturală relativ mare. Astfel, alături de morminte care pot fi atribuite populațiilor nomade de stepă, au fost descoperite și cele ale unor populații foarte probabil prezente acolo înaintea apariției maghiarilor. Cultura materială a celor dintâi se leagă de cea bizantină sau bulgară de influență bizantină. În aceste condiții, având în vedere în primul rând persistența modei (Kiszombor-B, Novi Kneževac, Timișoara-Cioreni, Săcălaz, Bočar, Vršac, Deta, Pančevo, Szőreg-Homokbánya) din mediul “bulgar” din timpul primului Țarat dar și unele practici rituale, putem considera că procesul de asimilare a acestor grupuri de populație s-a produs într-un timp relativ lung. Dacă avem în vedere și faptul că la începutul secolului al XI-lea, ducatul lui Ahtum se întindea și la nord de Mureș, se poate observa chiar un proces de extindere din punct de vedere politic a formațiunii sale. Este destul de evident că vechiul centru de putere al ungurilor din zona Szeghedului probabil s-a “divizat” fie și parțial între populația de la vest de Tisa și cea din est. În ambele cazuri, în deceniile care vor urma, se poate constata o influență bizantină (ca de exemplu la Cladova,¹²⁵ Arača,¹²⁶ Vărșand-Movila dintre Vii,¹²⁷ Omolicea,¹²⁸ Duplijaja,¹²⁹ Vojlovica-Humka Azotara,¹³⁰ Banatska Palanka,¹³¹ Kuvín,¹³² Zimandu Nou¹³³), poate mai accentuată însă în est, sesizabilă până în veacul al XII-lea pe alocuri (Șopotu Vechi-Mârvilă, Gornea-Căunița de Sus, Svinița-Km.

¹²³ Oța 2008, p. 41.

¹²⁴ Văžarova 1977, p. 34, obr. 4, p. 35.

¹²⁵ Boroneanț, Hurezan 1987, p. 67, 69, pl. 2/5; Oța 2012, p. 124, 125.

¹²⁶ Stanojev 2004. Vezi mormintele cu piese de inventar balcanice de tradiție bizantină.

¹²⁷ Oța 1998–2000, p. 502, fig. 18.

¹²⁸ Djordjević *et al.* 2007, p. 190, Tab. III/7.

¹²⁹ Janković, Radičević 2005, p. 284, fig. 7/12–13; Radičević 2009, p. 385, 386, 387, fig. 3/1.

¹³⁰ Stanojev 1989, p. 38–42.

¹³¹ Mesterhazy 1990, p. 98, 106, 8. ábra.

¹³² Radičević 2009, p. 385, 386, fig. 2.

¹³³ Réthy 1898, p. 124–131.

Fluvial 1004, Cuptoare-Sfogea, Caransebeș-Măhala și Centru, Obreja-Sat Bătrân, Pescari-Malul Dunării, Broșteni, Nicolinț-Râpa Galbenă, Piatra Ilișovei, Drencova, Ilidia).¹³⁴

Zona de deal și de munte a rămas foarte probabil sub o puternică influență bulgară, apoi din 1018, bizantină.¹³⁵ Aceasta din urmă a continuat până spre finalul secolului al XII-lea, când locul bizantinilor a fost luat de către cel de-al doilea Țarat Bulgar.¹³⁶ Schimbarea politică nu a adus însă transformări la nivelul culturii materiale, anume cea de tip bizantin prezintă aici anterior anului 1185. Abia în momentul creării Banatului de Severin se pot observa unele transformări la nivelul practicilor funerare, însă acesta constituie un subiect aparte care nu îl voi trata cu această ocazie.

CONCLUZII

Având în vedere toate informațiile avute la dispoziție, pentru secolul al IX-lea, al X-lea și începutul celui de-al XI-lea, putem spune că pe teritoriul Banatului au existat câteva centre de putere, relativ ușor de identificat. Traseul lor în perioada studiată a fost unul destul de interesant.

Keve (sau Kovin), este unul din primele centre cunoscute din documente și care a fost atestat constant și în secolele următoare. Aparent, pare o localitate destul de izolată, dar cu multe descoperiri arheologice importante (spadă, ceramică, unelte agricole și arme, podoabe de aur, monede bizantine). Descoperirile din apropiere, anume de la Gaj, unde s-a descoperit un important tezaur de monede de aur bizantine, indică faptul că zona a fost un important centru de putere în perioada secolelor IX-XI, fapt confirmat și de informațiile scrise.

Un alt important centru a fost Haram (după unele opinii acesta ar trebui localizat nu la Banatska Palanka ci la Duplijaja, iar alții consideră că este vorba de cetatea de la Sapaja¹³⁷). Descoperirile de podoabe de tradiție balcanică și bizantină de la Banatska Palanka indică o posibilă necropolă cu mai multe etape de utilizare. Evenimentele militare din secolul al XII-lea precum și atestările documentare, inclusiv ocuparea poziției de centru de comitat la 1200, indică faptul că a fost vorba de o așezare importantă în cursul secolelor IX-XI și mai târziu.

Regiunea Pančevo, indică și ea că a fost un important centru de putere (așezări, podoabe și accesorii vestimentare, monede, necropole). Descoperirile arheologice din această zonă, nu departe de Belgrad demonstrează că localitățile concentrate aici au constituit o importantă regiune economică.

Localitățile dintre Pančevo, Kovin și Banatska Palanka, fără excepție plasate ceva mai la nord de zona inundabilă a Dunării au fost mici puncte de-a lungul drumurilor, care sunt marcate și de artefacte importante precum spade (Banatski Brestovac, Kovin). Acest fapt sugerează că a fost o zonă strategică importantă în acea vreme.

Vrșac (sau Vrschia), confundată el mai adesea cu Orșova, dar și zona înconjurătoare, conform cercetărilor arheologice (numeroase așezări, monede bizantine, inclusiv de aur, podoabe de tradiție bizantină, piese de armament), a fost un important centru de putere în secolele IX-X, dar și mai târziu. Dispunerea punctelor din care au fost recuperat material ceramic indică numeroase localități rurale dispuse în jurul dealurilor de lângă orașul actual.

Nu departe de zona aceasta, spre vest, de-a lungul Dunelor Deliblat se concentrează alte grupuri de comunități rurale.

La est de Râul Caraș până spre munți, se observă o mare concentrare de localități, mai mult sau mai puțin grupate. Aici nu au fost însă descoperite încă podoabe specifice secolului al IX-lea sau al X-lea.

¹³⁴ Oța 2014, p. 186, 188–192, 345, pl. 113.

¹³⁵ Aceasta se poate observa foarte ușor prin prezența în complexe funerare a podoabelor balcanice sau a ceramicii smălțuite în așezări. De asemenea, poziția defuncțiilor întinși pe spate, cu mâinile flectate din coate, cu palmele aduse la gât sau pe umeri este un bun indicator al influențelor balcanice în practicile funerare din veacurile X-XIII.

¹³⁶ Achim 2000, p. 161–176.

¹³⁷ Iambor 2005, p. 69; Țicu 2009, p. 73–74, 112, p. 37/a-b.

La est de Haram, până spre Orșova, punctele cu descoperiri sunt relativ rare, cu puține excepții. Existau însă câteva fortificații, precum cea de la Pescari (Coronini) și probabil Orșova. Aici însă, este drept că în cantități relativ reduse, s-au găsit câteva podoabe databile în secolele IX-X (Gornea, Orșova).

De-a lungul celorlalte mari râuri, se poate observa că localitățile au fost relativ rare și distanțate. Excepție fac doar satele identificate în zona Deta-Gătaia (pe râul Bârzava), Timișoara, Șag-Șipet (pe cursul mijlociu al Timișului și Pogăniciului). Din zona Timișoarei actuale și împrejurimi provin și podoabe de tradiție balcanică și bizantină, monede și arme. Situația este similară și în zona Deta, doar că aici lipsesc piesele de armament.

Pe cursul Tisei, spre nordul Banatului se pot observa câteva grupări de sate (între Sanad și Padej), cel mai probabil în zone ferite într-o oarecare măsură de inundațiile sezoniere. Și aici lipsesc în acest moment piesele de armament, monedele sau podoabele.

Cursul Mureșului, asemeni celui al Dunării, a fost o altă importantă zonă de locuire. Aici satele sunt în cea mai mare parte distanțate, dar sunt descoperite și suficiente podoabe balcanice. În diverse puncte au fost ridicate sau reamenajate fortificații (Bulci, Cladova, Vladimirescu, Morisena). Situația este similară în tot colțul nord-vestic al regiunii, până la Râul Aranca. Tot aici au fost descoperite și numeroase piese de armament și podoabe în complexe funerare. Dacă avem în vedere și descoperirile de pe malul nordic al Mureșului și cele de la vest de Tisa din regiune Szegedului, putem observa că aici a fost un important centru de putere, cu populații amestecate din punct de vedere al culturii materiale și nu numai. Diversitatea acesta se observă în special acolo unde au fost puncte strategice deosebite, precum Pančevo, Orșova, Timișoara, Haram sau Szeged.

Asupra Morisenei, în prima fază nu dispunem de informații arheologice clare privind locuirea, circulația monetară sau descoperiri de piese de armament. Abia spre sfârșitul secolului al X-lea și începutul celui următor pare să se fi dezvoltat, cel puțin conform documentelor, când este atestată drept capitală a formațiunii prestatale condusă de Ahtum. Tot aici este menționată și o mănăstire de rit ortodox închinată Sfântului Ioan Botezătorul. Chiar și așezările din zonă par mai degrabă a fi destul de izolate între ele.

Pătrunderea maghiarilor, în cursul secolului al X-lea nu a adus transformări majore, decât poate în zona de nord-vest a regiunii. Schimbările sunt observabile mai degrabă prin mici grupuri de morminte și complexe funerare izolate. Abia după înfrângerea lui Ahtum situația pare a lua o altă turnură.

Câteva localități, inițial "capitale," precum Keve sau Morisena, au devenit mai apoi centre de comitat în veacurile următoare. În aceeași situație se află și Vrșac, Haram și Arad. Lor li se adaugă alte puncte fortificate mai mici, care au fost doar centre regionale de putere, precum Orșova sau Pančevo, ori posibil Căvăran, Pescari, Cladova, Bulci, Bocșa (Cuiești) și Ilidia. Cele din urmă au fost mai degrabă mici centre militare și puncte comerciale. Rolul lor a fost unul fluctuant, fiind influențate de diverși factori, precum dezvoltarea comerțului pe o anumită rută (Cladova, Căvăran), capete de pod (Orșova), centre meșteșugărești sau miniere (Cuiești, Cladova). Alte puncte, precum Ilidia și Keve, aveau să devină în secolele următoare centre de district sau centre al unor mari domenii regale ungare sau imperiale bizantine.

Din punct de vedere al dispunerii teritoriale, așezările rurale fie se concentrează în jurul unor fortificații sau de-a lungul drumurilor comerciale, multe dintre ele fiind în uz încă din timpul Imperiului Roman. Se poate observa, fie și din puținele informații că nu se pot emite reguli clare, fiecare comunitate sau grup de așezări constituind cazuri particulare influențate de diverși factori pe parcursul existenței lor.

Din punct de vedere al practicilor funerare au funcționat cimitire, multe cu piese de inventar amestecate, fie în același complex funerar, fie în morminte cu podoabe de tradiții diferite. Cel din urmă aspect poate indica fie utilizarea necropolei de una sau două grupe de populație succesiv, fie concomitent. Cronologia, din păcate în acest moment este în mare parte cea relativă pentru secolele IX-X și începutul celui de-al XI-lea. Una din direcțiile de cercetare ar fi analiza fiecărui tip de podoabă pe spații largi, contextul în care a fost descoperită și practicile rituale asociate lor.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ActaArchCarp	– Acta Archaeologica Carphatica, Cracovia
ActaArchHung.	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ArchÉrt.	– Archaeologiai Értesítő, Budapesta
Archäologisches Korrespondenzblatt	– Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArhMold	– Arheologia Moldovei, Iași
ArheologijaSofia	– Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia
ArhVestnik	– Arheološki vestnik, Ljubljana
Banatica	– Banatica, Reșița
CAH	– Communicationes Archaeologicae Hungaricae
Dacia	– Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (ns): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
ECEEMA	– East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Leiden-Boston
FolArch	– Folia Archaeologica, Budapesta
FontesArchHung.	– Fontes Archaeologici Hungariae, Budapesta
Glasnik. Prilozi za Nauku Umenost i Kulturu	– Glasnik. Prilozi za Nauku Umenost i Kulturu, Pančevo, Vršac, Zrenjanin, Kikinda.
GSAD	– Glasnik Srpskog Arheološkog Društva, Beograd
Materiale	– Materiale și Cercetări Arheologice, București
MittArchInst	– Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapesta
ÉvkSzeged	– A Móra Ferenc Múzeum. Évkönyve – StudArch., Szeged
Mousaios	– Mousaios, Buzău
MN	– Muzeul Național, București
RA	– Revista Arheologică, Chișinău
RadVM	– Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RI	– Revista Istorică, București
SCIV (A)	– Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	– Studii și Cercetări Numismatice, București
SMIM	– Studii și Materiale de Istorie Medie, București
Studia Turco-Hungarica	– Studia Turco-Hungarica, Budapesta
Tibiscus	– Tibiscus, Timișoara
Ziridava	– Ziridava, Studia Archaeologica, Arad

BIBLIOGRAFIE

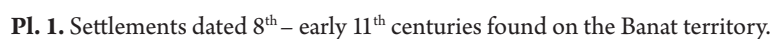
Achim 2000	V. Achim, <i>O formațiune medievală de graniță în sud-estul Banatului: Craina</i> , în <i>Banatul în evul mediu</i> , București, 2000, p. 161–176.
Anonymi Bele Regis notarii	Anonymi Bele Regis notarii, <i>Gesta Hungarorum</i> /Anonymus, notary of king Bela, <i>The deeds of the Hungarians</i> , editat, tradus și adnotat de Martyn Rady și László Veszprémy, Magistri Rogerii, <i>Epistola in miserabile carmen super destruction regni Hungarie per Tartaros facta</i> /Master Roger's, <i>Epistle to the sorrowful lament upon the destruction of the kingdom of Hungary by the Tatars</i> (tradus și adnotat de János M. Bak and Martyn Rady), în <i>Central European Medieval Texts</i> , 5 (editori: Martyn Rady, László Veszprémy, și János M. Bak), Budapesta/New York, 2010.
Aleksić 2004	M. Aleksić, <i>Postkarolinški mač iz Banatskog Brestovca</i> , în <i>GSAD</i> 20, 2004, p. 251–265.
Bálint1991	Cs. Bálint, <i>Südungarn im 10. Jahrhundert</i> , Budapesta, 1991.
Barački, Brmbolić 1997	S. Barački, M. Brmbolić, <i>Stepen istraženosti srednjovekovnih lokaliteta na području južnog Banata</i> , în <i>RadVM</i> 39, 1997, p. 209–228.
Barbu 1980	M. Barbu, M., <i>Săpăturile arheologice de la Arad-Vladimirescu. 1979</i> , în <i>Ziridava</i> XII, 1980, p. 151–162.

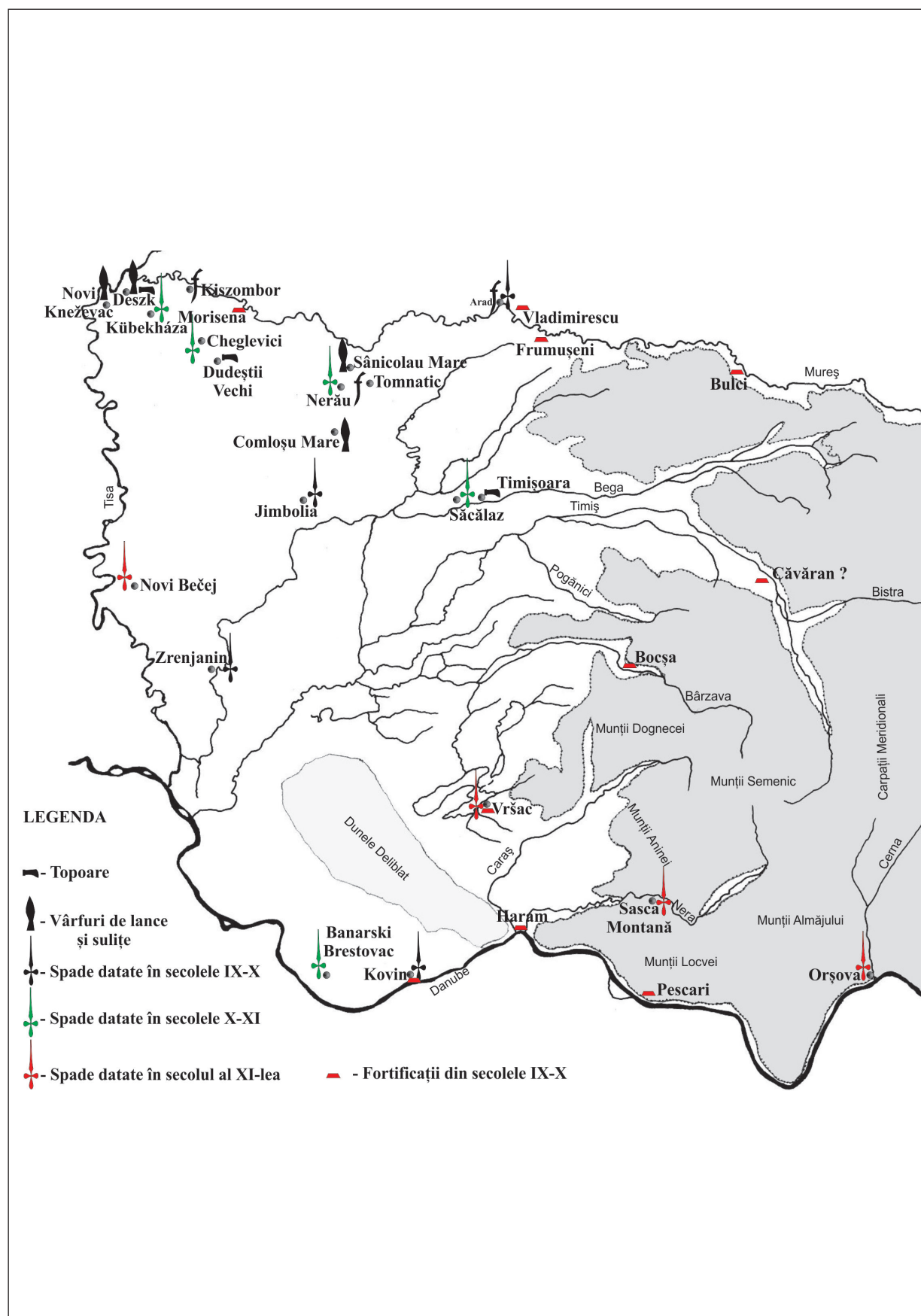
- Barbu, Zdroba 1978 M. Barbu, M. Zdroba, Șantierul arheologic Arad-Vladimirescu 1977, *Ziridava* X, 1978, p. 101–121.
- Barbu, Zdroba 1979 M. Barbu, M. Zdroba, *Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu*, în *Materiale* XIII, 1979, p. 291–296.
- Băcuet-Crișan 2015 D. Băcuet-Crișan, *Porta Mesesina* în preajma anului 1000. Cercetări. Situri. Artefacte, în *Bibliotheca Musei Porolissensis*, XX, Cluj-Napoca, 2015.
- Bejan, Moga 1979 A. Bejan, M. Moga, *Necropola feudală timpurie de la Hodoni (jud. Timiș)*, în *Tibiscus* 5, 1979, p. 155–168.
- Bejan 1995 A. Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timișoara, 1995.
- Bejan et al. 2005 A. Bejan, D. Tănase, E. Gáll, C. Kalcsov, *Necropola medievală timpurie de la Dudeștii Vechi-“Movila lui Dragomir” (Jud. Timiș)*, în *AM* 5, 2005, p. 27–43.
- Bejan 2006 A. Bejan, *Contribuții la istoria și arheologia Banatului în mileniul I d. Hr. și începutul feudalismului*, Timișoara, 2006.
- Bizerea, Bizerea 1978 M. Bizerea, Fl. Bizerea, *Localizarea așezărilor din Banat consemnate în “Gesta Hungarorum,”* în *SIB* 5, 1978, p. 1–11.
- Boba 1971 I. Boba, *Ethnogenesis of the Hungarians and their Settlement in the Danubian Basin in the Late Ninth Century*, în *MittArchInst* 1, 1971, p. 167–171.
- Boroneanț, Hurezan 1987 V. Boroneanț, G. P. Hurezan, *Cimitirul din secolele XI–XII de la Cladova, jud. Arad*, în *Ziridava* 15–16, 1987, p. 67–74.
- Buko et al. 2013 A. Buko, M. Kara, T. D. Price, W. Duczko, K. M. Frei, I. Sobkowiak-Tabaka, *A unique medieval cemetery from the 10th/11th century with chamber-like graves from Bodzia (central Poland). Preliminary result of the multidisciplinary research*, în *Archäologisches Korrespondenzblatt* 43, 2013, p. 423–442.
- Cosma 1992 C. Cosma, *Ceramica prefeudală și feudală timpurie de la Orșova*, în *Ephemeris Napocensis* 2, 1992, p. 231–235 + fig. 1 și planșele I–XV.
- Dejan 2015 M. Dejan, *Elemente răsăritene în ținuturile extracarpatice (secolele VI–X)*, Suceava, 2015.
- Demo 2009 Ž. Demo, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara (X–XI. stoljeće)*, Zagreb, 2009.
- Djordjević 2000 V. Djordjević, *Podaci o gručariju IX–XI veka u oblasti Vršca*, în *Glasnik. Prilozi za Nauku Umenost i Kulturu*, 2000, p. 19–63.
- Djordjević, Djordjević 2012 J. Djordjević, V. Djordjević, *Preliminary Results of Archaeological Research at the Medieval Site of Starčevo-Livade 2008–2010*, în *Proceeding of the Regional Conference. Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy*, Vršac, Serbia, 17–19 November 2011, Vršac 2012, p. 75–84.
- Djordjević et al. J. Djordjević, V. Djordjević, D. Radičević, *Srednjovekovna crkva u Omoljici: istraživanja u 2006. godini*, în *GSAD* 23, 2007, p. 187–192.
- Dolinescu-Ferche, Ionescu 1970 S. Dolinescu-Ferche, M. Ionescu, *La nécropole bi-rituelle du VIIIe siècle à Frătești Giurgiu*, în *Dacia* N. S., XIV, 1970, p. 419–430.
- Dörner 1970 E. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, în *Materiale* 9, 1970, p. 445–463.
- Ferenczi, Barbu 1978 Șt. Ferenczi, M. Barbu, *Cercetările arheologice de la Bulci și împrejurimi*, în *Ziridava* X, 1978, p. 67–81.
- Fiedler 2008 U. Fiedler, *Bulgars in the Lower Danube region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research*, în Fl. Curta (ed.) with the assistance of R. Kovalev, *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, ECEEMA, 2, Leiden-Boston, 2008, p. 151–236.
- Gáll, Gergely 2009 E. Gáll, B. Gergely, *Kokosvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. Századi történetéhez*, Cluj-Napoca, 2009.
- Girić 1995–1996 M. Girić, *Severni Banat-sakralni objekti i nekropole 10–15. veka*, în *RadVM* 37–38, 1995/1996, p. 139–154.
- Györffy 1963 Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarországi Történeti Földrajza*, I, Budapest, 1963.
- Györffy 1987 Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarországi Történeti Földrajza*, III, Budapest, 1987.
- Halasi-Kun 1981 T. Halasi-Kun, *The realm of Glad/Gilad, precursor of Ajtony according to some ottoman data*, în *Studia Turco-Hungarica. Turkic-Bulgarian-Hungarian relations (VIth–XIth Centuries)*, Budapest 1981, p. 113–118.
- Hampel 1900 J. Hampel, *A honfoglalási kor hazai emlékei*, Budapest, 1900.
- Hampel 1907 J. Hampel, *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*, Budapest, 1907.
- Heitel 1994–1995 R. R. Heitel, *Der Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în *Dacia*, N. S., 38–39, 1994/1995, p. 389–439.

- Heitel 2010 Sz. M. Heitel, *Începuturile artei medievale în bazinul inferior al Mureșului*, Timișoara 2010.
- Horedt 1954 K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad Alba Iulia*, în SCIV (A)5, 3–4, 1954, p. 487–512.
- Horedt 1958 K. Horedt, *Contribuții la Istoria Transilvaniei în sec. IV–XIII*, București, 1958.
- Horedt 1966 K. Horedt, *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z.*, în *Dacia* N. S., X, 1966, p. 261–290.
- Horedt 1986 K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
- Iambor 2005 P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Janković, Radičević 2005 Dj. Janković, D. Radičević, *The stronghold from Duplija, a medieval archaeological discovery*, în *Banatica* 17, 2005, p. 275–285.
- Kárász 1896 L. Kárász, *A dettai eszközök*, în *ArchÉrt.* 16, 1896, p. 226–232.
- Korošec 1954 I. Korošec, *Die Bedeutung einiger zu Detta im Banat gefundenen Schmuckgegenstände*, în *ArhVestnik* 5, 1954, no. 1, p. 50–62.
- Kovács 1977 L. Kovács, *Über die Ungarischen Lanzen aus dem 10.–11. Jahrhundert*, în *MittArchInst* 7, 1977, p. 61–73 și Taf.58–61.
- Kovács 1989 L. Kovács, *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts*, *FontesArchHung.*, Budapest, 1989.
- Kovács 1990 L. Kovács, *Szablya-kard fegyvervártás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez*, în *ArchÉrt.* 117, 1990, 1, p. 39–49.
- Kovács 1991 L. Kovács, *Bemerkungen zur Arbeit von N. Stanojev: Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Katalog 1*, în *ActaArchHung.* 43, 3–4, 1991, p. 399–424.
- Kovács 1994–1995 L. Kovács, *A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből*, în *CAH* (1994/1995), p. 153–189.
- Kühn 1911 L. Kühn, *Közepkori temetőről Nagyoszon*, în *ArchÉrt.* 31, 1911, p. 182–183.
- Janković, Radičević Dj. Janković, D., Radičević, *The stronghold from Duplija, a medieval archaeological discovery*, în *Banatica* 17 (2005), p. 275–285.
- Jovanović 1977 V. S. Jovanović, *Prilozi hronologiji srednjovekovnih nekropola Jugoslavije i Bugarske (I)*, în *Balkanoslavica* 6, 1977, p. 141–187.
- Langó 2014 P. Langó, *Egyedi függő Kiszombor B lelőhelyről*, în Anders Alexandra, Balogh Csilla, Türk Attila (Editori), *Avarok Pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*, p. 247–438.
- Langó, Türk 2004 P. Langó, A. Türk, *Honfoglalás kori sírok mindszen Koszorus-Dúlón (adatok a szíjbefűzős bizánci csaták és a délkelet Európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához)*, în *ÉvkSzeged StudArch.* X, 2004, p. 365–457.
- Luca, Pinter 2001 S. A. Luca, K. Z. Pinter, *Dear Böhmerberg bei Broos / Orăștie. Eine archäologische Monographie*, Sibiu, 2001.
- Luca 2005 S. A. Luca, *Descoperiri din Banat*, în *Bibliotheca Septemcastrensis. X. Arheologie și istorie II* București, 2005.
- Luca, Măndescu 2001 C. Luca, D. Măndescu, *Rituri și ritualuri funerare în spațiul extracarpatic în secolele VIII–X*, Brăila, 2001.
- Macháček 2010 J. Macháček, *The Rise of Medieval Towns and States in East and Central Europe. Early Medieval Centres as Social and Economics Systems*, ECEEMA, 10, Leiden-Boston, 2010.
- Madgearu 1993 Al. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I al Ungariei*, în *Banatica* 12, I, 1993, p. 5–12.
- Madgearu 1994 Al. Madgearu, *Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea*, în *RI, S. N.*, 5, 1–2, 1994, p. 147–154.
- Madgearu 2005 Al. Madgearu, *The Romanians and the Anonymous Gesta Hungarorum. Truth and fiction*, Cluj Napoca, 2005.
- Madgearu 2005a Al. Madgearu, *Transylvania and the Bulgarian Expansion in the 9th and 10th Centuries*, în *ActaMN* 39–40, II, 2002–2003, p. 41–61.
- Madgearu 1996 Al. Madgearu, *„Gesta Hungarorum” despre prima pătrundere a ungurilor în Banat*, în *RI, S. N.*, 7, 1–2, 1996, p. 5–22.
- Madgearu 1998 Al. Madgearu, *Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea*, în *SMIM* 16, 1998, p. 191–202.
- Marcu Istrate 2015 D. Marcu Istrate, *Byzantine influences in the Carpathian Basin around the turn*

- of the millennium. The pillared church of Alba Iulia*, în *Dacia*, N. S., LIX, 2015, p. 177–213.
- Mărginean 2011 Fl. Mărginean, *Cercetări privind necropola medievală timpurie de la Pecica-Șanțul Mare (sec. X-XI/XIII)*, în AB, S. N., Arheologie-Istorie, 19, 2011, p. 221–251.
- Mărginean 2015 Fl. Mărginean, *Arheologie funerară la Mureșul de Jos (secolele X-XI)*, Cluj-Napoca, 2015.
- Medeleț, Bugilan 1987 Fl. Medeleț, I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, în *Banatica*, 9, 1987, p. 87–198.
- Medeleț, Tănase, Gáll 2001 Fl. Medeleț, D. Tănase, E. Gáll, *X. századi honfoglalás kori temetőreszlet Vejeten (Temes megye, Romania)*, în *ArchÉrt.* 126, 2001, p. 99–112.
- Mesterházy 1990 K. Mesterházy, *Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I*, în *FolArch* XLI 1990, p. 87–115.
- Mesterházy 1991 K. Mesterházy, *Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II*, în *FolArch* XLII 1991, p. 145–177.
- Mitrea 1989 B. Mitrea, *Das Grabfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru, Jud. Giurgiu (I)*, în *Dacia*, N. S., XXXIII, 1–2, 1989, p. 145–219.
- Oberländer-Tárnoveanu, Sășianu 1996 E. Oberländer-Tárnoveanu, Al. Sășianu, *Un trésor de monnaies byzantines du XIe siècle trouvé en Transylvanie*, în *SCN* X, 1996, p. 91–100.
- Oța 1998–2000 S. Oța, *Pièces inédites de la Collection du Musée National d'Histoire de la Roumanie découvertes dans la nécropole du XIème siècle de Vârșand – Movila dintre vii (dép. d'Arad)*, în *CA (MNI)* XI, II, 1998–2000, p. 497–505.
- Oța 2005 S. Oța, *The graves and the subsoil resources in the Carpathian Basin (10th century A. D.)*, în *Mousaios* X, 2005, p. 395–412.
- Oța 2007 S. Oța, *Populații atestate în Banat în secolele IX–XII. Surse istorice și probleme arheologice*, în *MN* 19, 2007, p. 17–37.
- Oța 2008 S. Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X–XIV)*, în *Bibliotheca Brukenthal* XXVIII, Sibiu, 2008.
- Oța 2012 S. Oța, *Tombs with Jewels in the Byzantine Tradition Discovered on the Present-Day Territory of Romania, North of the Danube (End of the 11th Century–the 14th Century)*, în *Ziridava. Studia Archaeologica* 26, 1, 2012, p. 123–142.
- Oța 2014 S. Oța, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th–14th Centuries)*, ECEEMA, 26, Leiden-Boston, 2014.
- Oța 2015 S. Oța, *Particularități funerare în zona graniței sudice a regatului Ungariei în epoca bizantină (secolele XI–XIII). Studiu de caz: sudul Banatului și Vojvodina*, în *Arheologia Mileniului I p. Chr. Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr.*, IV, Ploiești, 2015, p. 525–553.
- Oța et al. 2015 S. Oța, L. Oța, Gh. Niculescu, *Câteva precizări despre atelierul nr. 3 din cetatea de la Cladova (com. Păuliș, jud. Arad)*, în *RA*, S. N., XI, 1–2, 2015, p. 123–142.
- Pál 2006 E. Pál, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei Medievale. 985–1526*, Cluj-Napoca, 2006.
- Petković et al. 2005 S. Petković, M. Ružić, S. Jovanović, M. Vuksan, Zs. K. Zoffmann, *Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac, Belgrad*, 2005.
- Petrinec 2009 M. Petrinec, *Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates, Split*, 2009.
- Pinter et al. 2006 Z. K. Pinter, A. Dragotă, I. M. Țiplic, *Piese de podoabă și vestimentație la grupurile etnice din Transilvania (sec. VII–XII)*, în *Bibliotheca Septemcastrensis* XXII, Sibiu, 2006.
- Popa 1989 R. Popa, *Caransebeș și districtul său românesc în secolele X–XIV*, în *SCIV (A)* 40, 4, 1989, p. 353–370.
- Radičević 2009 D. Radičević, *Medieval glass bracelets from Banat Territory*, în: *Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Thessaloniki 2009, p. 385–388.
- Radičević et al. 2011–2012 D. Radičević, V. Djordjević, J. Djordjević, *Mediaeval Settlement and Necropolis at Najevea Ciglana Site in Pančevo (Southwestern Banat): Excavations in 2003 and 2004*, în *CA (MNI)* 18–19, 2011–2012, p. 79–121.
- Radičević et al. 2012 D. Radičević, V. Djordjević, J. Djordjević, *Srednjovekovno naselje na lokalitetu Najevea Ciglana u Pančevu: objekti X početka – XI stoleća*, în *GSAD* 28, 2012, p. 201–224.
- Radičević, Špehar 2015 D. Radičević, P. Špehar, *Some remarks on Hungarian Conquest Period Finds in Vojvodina*, în *ActaArchCarp* 50, 2015, p. 137–162.
- Radu 1972 O. Radu, *Descoperiri întâmplătoare la Ciacova, Jud. Timiș*, în *Tibiscus* 2, 1972, p. 61–63.
- Réthy 1898 I. Réthy, *Két árpádkori temető Arad megyében*, în *ArchÉrt.* 18, 1898, p. 124–131.
- Rusu 1975 M. Rusu, *The Aucthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transilvania in*

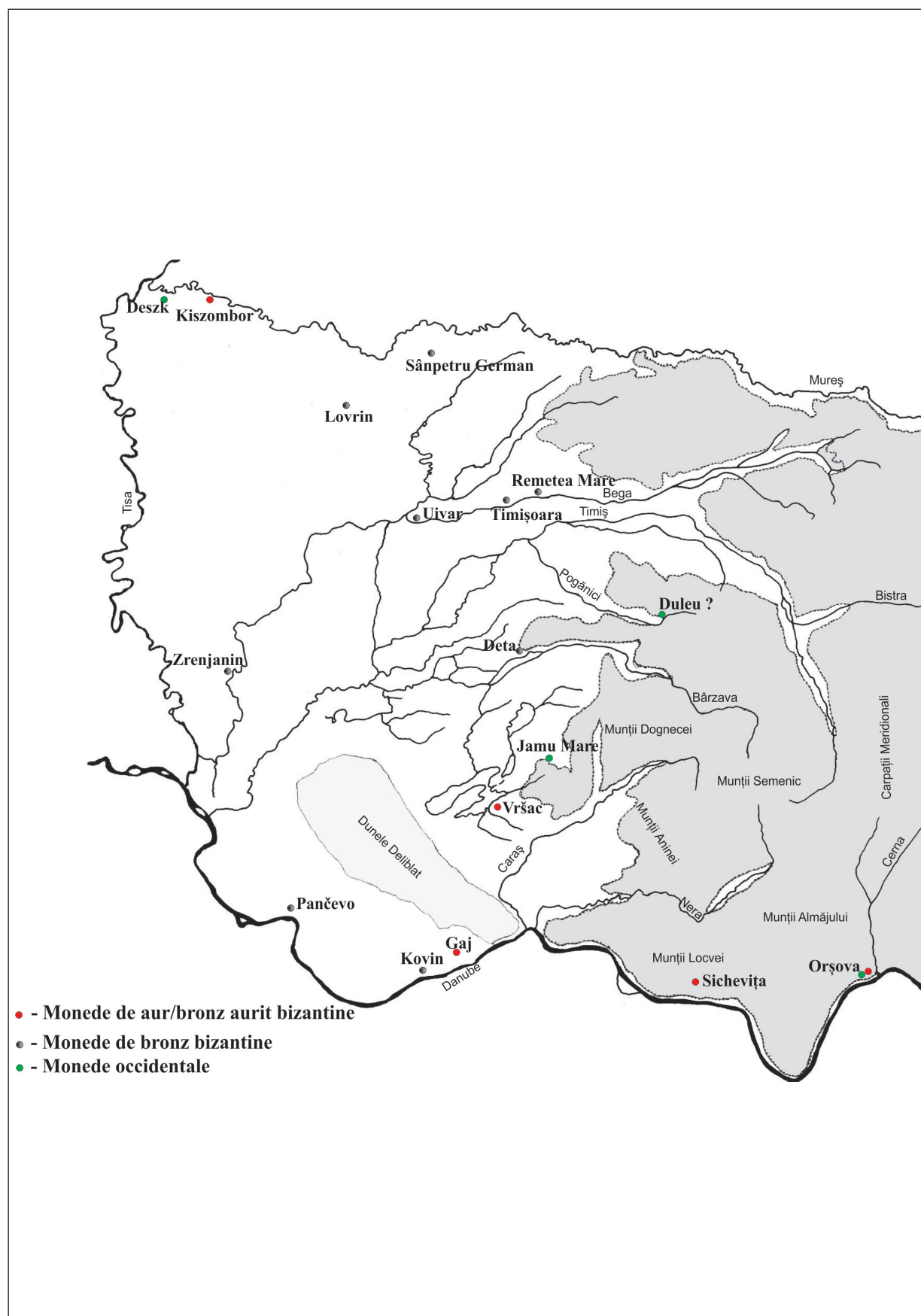
- the 9th–11th Centuries, in *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, București, 1975, p. 201–217.
- Spinei 1990 V. Spinei, *Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–X*, în *ArhMold XIII*, 1990, p. 105–147.
- Stanojev 1989 N. Stanojev, *Nekropole X–XV veka u Vojvodini*. 712 Kataloških jedivica, Novi Sad, 1989.
- Stanojev 2004 N. Stanojev, *Arača. Crkve. Nekropola. Manastir*, Novi Sad, 2004.
- Takács 2016 M. Takács, *The ninth-century Carpathian Basin on the north-western edge of the First Bulgarian State. An overview of some hypotheses and remarks and their evaluation*, în *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, Budapesta 2016, p. 502–518.
- Toropu, Stoica 1972 O. Toropu, O. Stoica, *La nêcropone préféodale d'Obîrșia – Olt (Note préliminaire)*, în *Dacia* N. S., XVI, 1972, p. 163–188.
- Trifunović 1990 S. Trifunović, *Antička i srednjovekovna arheološka nalazišta opštine Alibunar. Rekognosciranje terena*, în *RadVM* 32, 1990, p. 99–130+harta.
- Trifunović 1997 S. Trifunović, *Srednjovekovna i slovenska arheologija na tlu Vojvodine. Drugi deo*, în *RadVM* 39, 1997, p. 113–135.
- Țeicu 1998 D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998.
- Țeicu, Lazarovici 1996 D. Țeicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reșița, 1996.
- Crîngaci Țiplic, Oța 2002–2003 M. E. Crîngaci Țiplic, S. Oța, *Piese inedite di colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba Iulia*, în *AMN* 39–40-II, 2002–2003, p. 91–106.
- Văžarova 1977 Ž. Văžarova, *Pogrebalnijat obred kato istoričeski iztočnik za etničeskata sășnost na bălgarskata narodnost (po arheologičeski i etnografski dannii)*, în *ArheologijaSofia*, XIX, 2, 1977, p. 30–50.
- Velter 2002 A. M. Velter, *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V–XII*, București, 2002.
- Zdroba, Barbu 1976 M. Zdroba, M. Barbu, *Săpăturile arheologice de la Felnac și Vladimirescu (Raportare preliminare)*, în *Ziridava* VI, 1976, p. 47–55.
- Zdroba, Barbu 1977 M. Zdroba, M. Barbu, *Noi cercetări privind cetatea de pământ de la Vladimirescu*, în *Ziridava* VIII, 1977, p. 17–28.
- Zirra 1963 V. Zirra, *Dvuobradov'ij mogil'nik rannefeodal'noj epohi v Kapul Viilor-Istrija*, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 355–412.
- Živković 1997 J. Živković, *Neka nova otkrića u južnom Banatu*, în *RadVM* 39, 1997, p. 143–154.

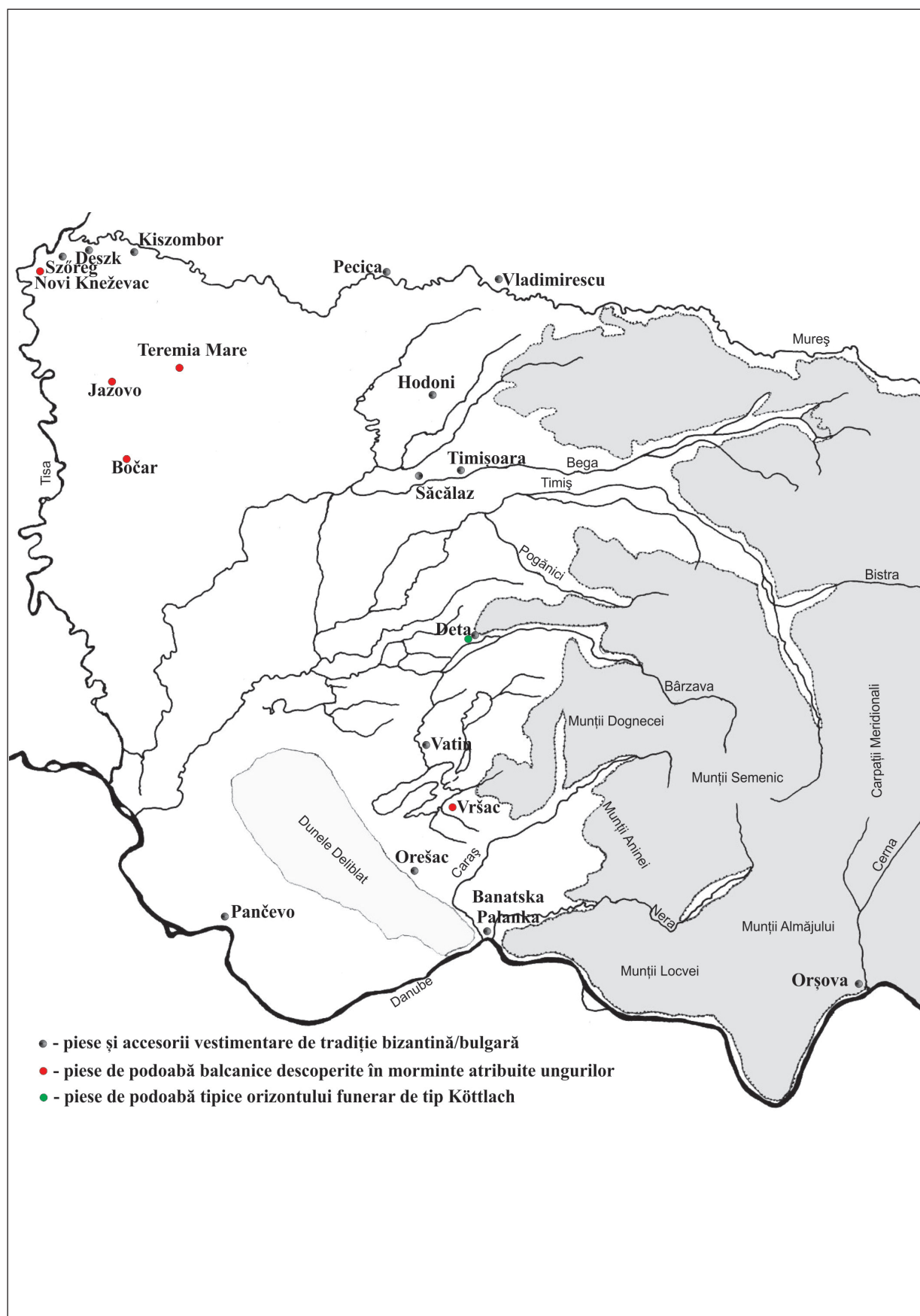
Pl. 2. Arme și fortificații identificate pe teritoriul Banatului, datate în secolele IX-XI.

Pl. 2. Weapons and fortifications dated 9th – 11th centuries found on the Banat territory.

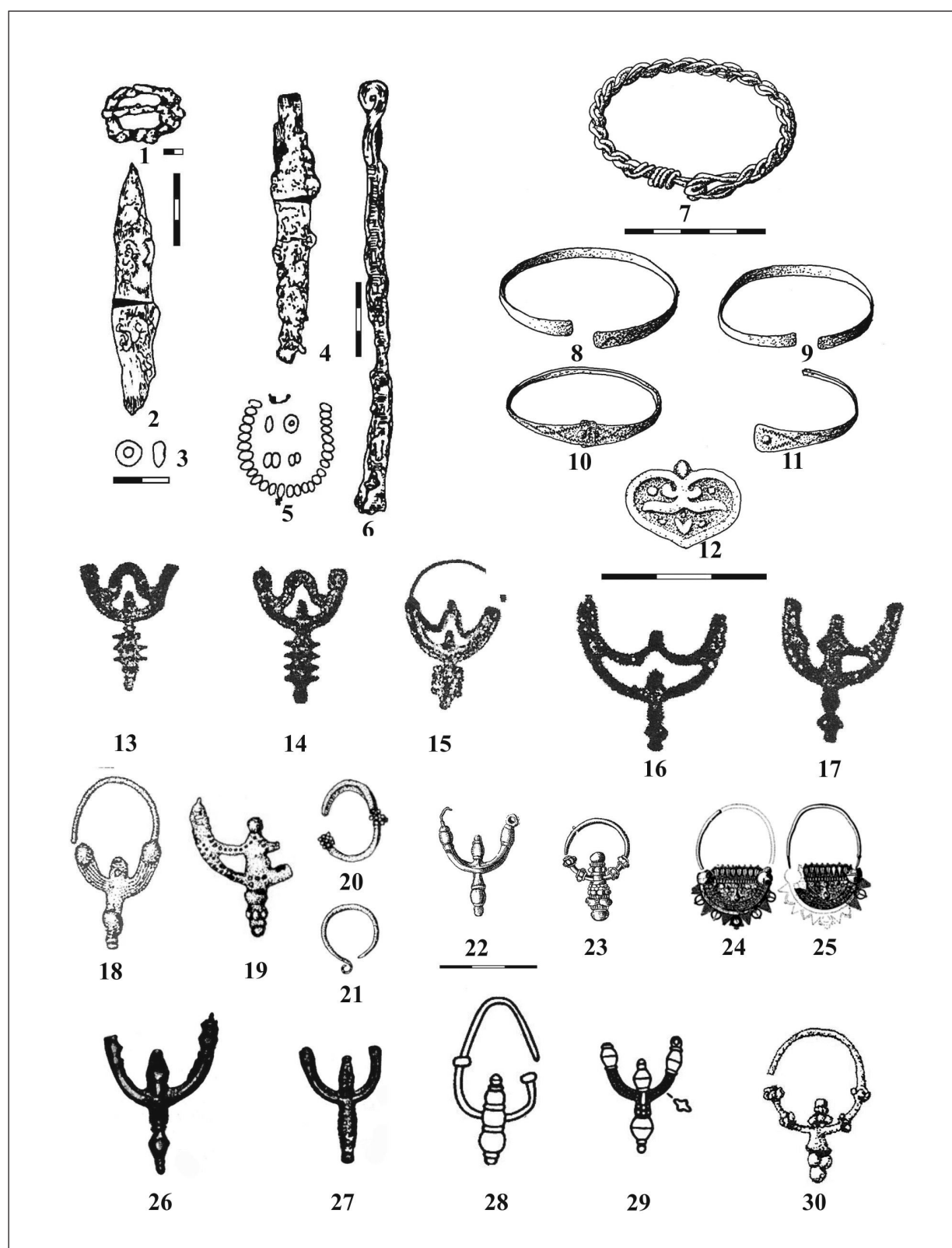
Pl. 3. Monede emise în secolele IX, X și începutul secolului al XI-lea.

Pl. 3. Coins issued during 9th, 10th and early 11th centuries.

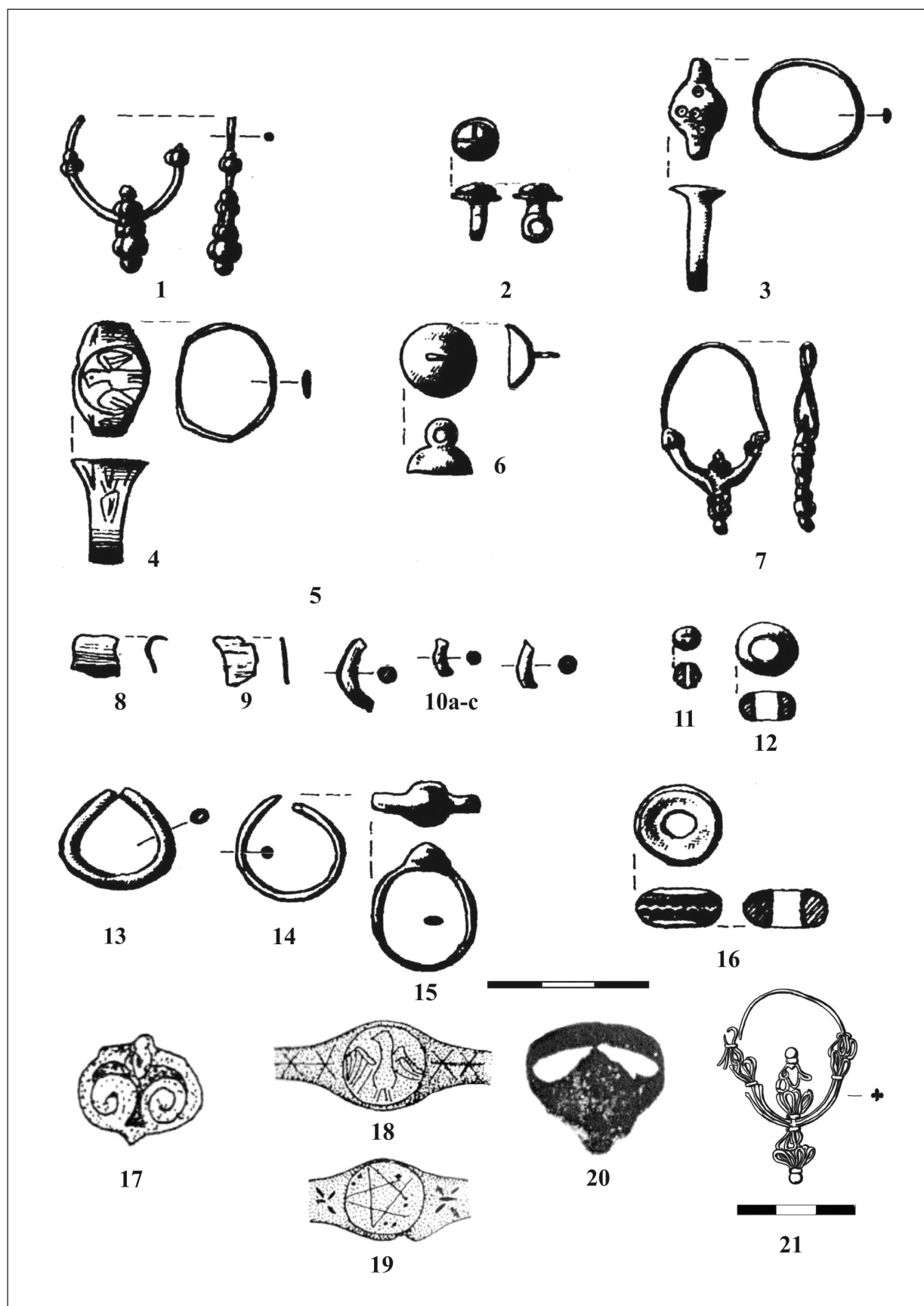
Pl. 4. Podoabe și accesorii vestimentare de tradiție bizantină/balcanică din secolele IX-XI.

Pl. 4. Adornments and dress accessories of Byzantine/Balkan tradition dated 9th–11th centuries.

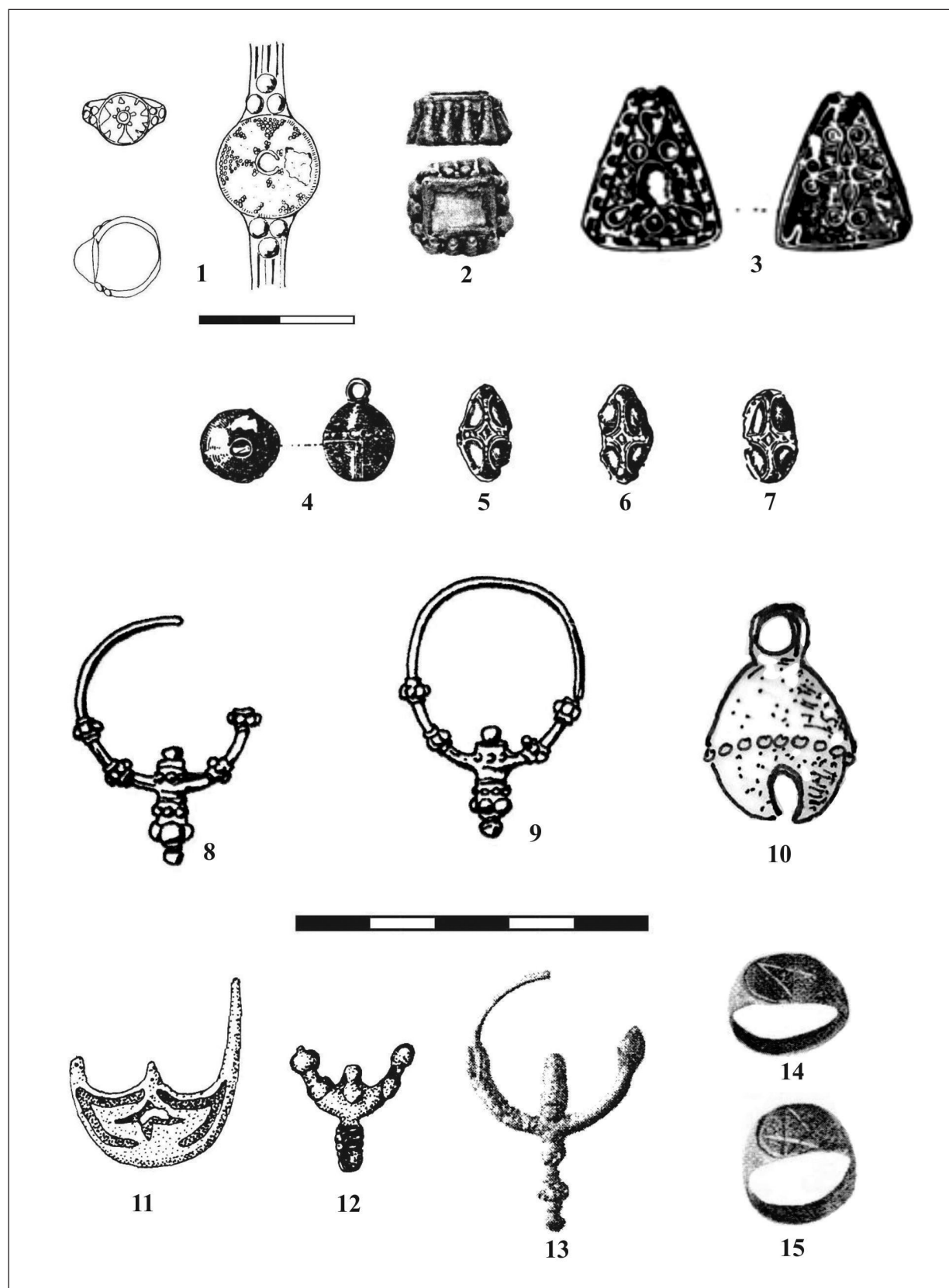
Pl. 5. 1–6. Nicolinci (după Živković 1997); 7–12. Pančevo (după Stanojev 1989); 13–17. Banatska Palanka (după Barački, Brmbolić 1997, fără scară); 18–21. Banatska Palanka (după Bálint 1991, fără scară); 22–23. Novi Kneževac-Poseziunea lui Béla Taljan (după Hampel 1907); 24–25. Vatin (după Kovács 1991, fără scară); 26–29. Orșova (după Mesterházy 1991, fără scară); 30. Pecica (după Mărginean 2011, fără scară).

Pl. 5. 1–6. Nicolinci (according to Živković 1997); 7–12. Pančevo (according to Stanojev 1989); 13–17. Banatska Palanka (according to Barački, Brmbolić 1997, no scale); 18–21. Banatska Palanka (according to Bálint 1991, no scale); 22–23. Novi Kneževac-Possession of Béla Talliján (according to Hampel 1907); 24–25. Vatin (according to Kovács 1991, no scale); 26–29. Orșova (according to Mesterházy 1991, no scale); 30. Pecica (according to Mărginean 2011, no scale).

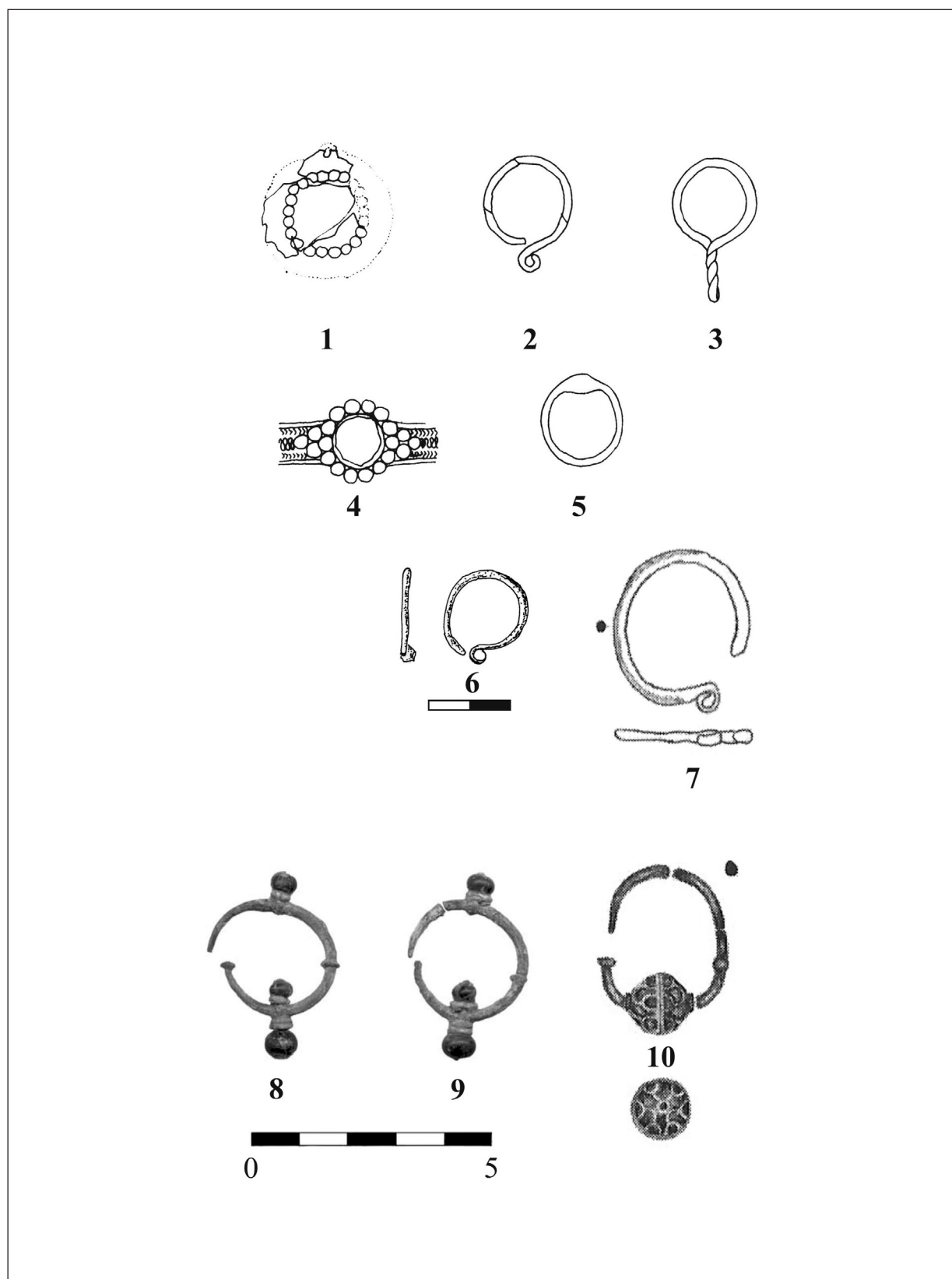
Pl. 6. 1–2. M. 18; 3–10a-c. M. 13; 11–16. M. 19 Timișoara-Cioreni (după Rădulescu, Gáll 2001); 17. Oreșac; 18–20. Kiszombor-B (după Bálint 1991, fără scară); 21. M. 295, Kiszombor-B (după Langó 2014).

Pl. 6. 1–2. M. 18; 3–10a-c. M. 13; 11–16. M. 19 Timișoara-Cioreni (according to Rădulescu, Gáll 2001); 17. Oreșac; 18–20. Kiszombor-B (according to Bálint 1991, no scale); 21. M. 295, Kiszombor-B (according to Langó 2014).

Pl. 7. 1. Jazovo-Proleterska Ulica, M. 9 (după Stanojev 1989); 2. Deszk-D (după Mesterházy 1991, fără scară); 3–7. Teremia Mare (după Hampel 1905, fără scară); 8–10. Bočar (după Stanojev 1989); 11–12. Deta; 13–15. Szőreg-Homokbánya, M. 38 (după Bálint 1991, fără scară).

Pl. 7. 1. Jazovo-Proleterska Ulica, M. 9 (according to Stanojev 1989); 2. Deszk-D (according to Mesterházy 1991, no scale); 3–7. Teremia Mare (according to Hampel 1905, no scale); 8–10. Bočar (according to Stanojev 1989); 11–12. Deta; 13–15. Szőreg-Homokbánya, M. 38 (according to Bálint 1991, no scale).

Pl. 8. 1–2. Hodoni, M. 4; 4. M. 2; 5. M. 8; 3. M. 11 (după Bejan, Moga 1979, fără scară); 6. Dudeștii Vechi, M. II (după Bejan *et al.* 2005, redesenat S. Oța); 7. Nădlac-Lutărie, M. 05 (după Mărginean 2015); 8–9. Starčevo-Livade (după Djordjević, Djordjević 2012, fără scară); 10. Pecica-Rovine, M. Cx. 47 (după Mărginean 2015).

Pl. 8. 1–2. Hodoni, M. 4; 4. M. 2; 5. M. 8; 3. M. 11 (according to Bejan, Moga 1979, no scale); 6. Dudeștii Vechi, M. II (according to Bejan *et al.* 2005, redrawn by S. Oța); 7. Nădlac-Lutărie, M. 05 (according to Mărginean 2015); 8–9. Starčevo-Livade (according to Djordjević, Djordjević 2012, no scale); 10. Pecica-Rovine, M. Cx. 47 (according to Mărginean 2015).